

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

УДК 94 (477.7) «1442/1466» Гаджи Гірей

В.П.ГУЛЕВИЧ *

КРИМСЬКЕ ХАНСТВО Й ПІВНІЧНЕ ПРИЧОРНОМОР'Я В ПЕРІОД ПРАВЛІННЯ ГАДЖИ ГІРЕЯ (1442–1466 рр.)

Висвітлюються політичні події навколо Кримського ханства за період правління Гаджи Гірея на тлі його боротьби з Саїдом Агметом II та відносин із Великим князівством Литовським, Молдавією, Османською імперією. Зроблено спробу визначити кордони Кримського ханства та з'ясувати питання сплати данини з руських земель Литви.

Ключові слова: Гаджи Гірей, Казимир Ягайлович, Саїд Агмет II, Кримське ханство, Велике князівство Литовське, Золота Орда, Молдавія, Османська імперія, Кафа, генуезці.

Період 1442–1466 рр. в історії Кримського ханства доволі слабо представлено у джерелах. Події у Кримському улусі фактично випали з поля зору східних літописців. Мало інформації містять і польські, литовські та молдавські актові матеріали. Московські літописи здебільшого зосереджені на висвітленні подій, пов'язаних із боротьбою проти Великої Орди. Нумізматичний матеріал за вказаний період доволі бідний. Натомість неабияку вагу мають генуезькі джерела, що переважно висвітлюють події на самому Кримському півострові.

Інспірований правлячою верхівкою Литви переворот у Криму зруйнував усталену впродовж кількох попередніх десятиліть систему. Замість місцевого «імператора Солхату», лояльного до правителя Золотої Орди, на півострові з'явився хан, який розглядав Кримський улус суверенною державою. Тому перед Гаджи Гіреем, котрий оволодів Кримом у березні – квітні 1442 р.¹, одразу постала необхідність захистити свою владу від Саїда Агмета II, правителя Великої Орди, який боровся за збереження цілісності колишнього Улусу Джучі. Схоже, що він мав успіх – 30 липня 1442 р. в Кафі отримали звістку про перемогу «імператора» Гаджи Гірея в бою проти «великого хана» Саїда Агмета II².

* Гулевич Владислав Петрович – головний консультант управління по зв'язках із місцевими органами влади й органами місцевого самоврядування апарату Верховної Ради України
E-mail: gulevych_v@ukr.net

¹ Обставини та час приходу до влади Гаджи Гірея див.: Гулевич В.П. Северное Причерноморье в 1400–1442 гг. и возникновение Крымского ханства // Золотоордынское обозрение. – Вып. 1. – Казань, 2013. – С. 110–147.

² Notes et extraits pour servir à l'histoire des Croisades au XVe siècle / Publ. par N. Jorga. – T. I. – Paris, 1899. – P. 36. – Fol. 103.

У цей же час до «татарського імператора» («ad Caesarem Tartarorum») їздив посол польсько-угорського короля Владислава III, який перебував в Угорщині, подільський староста Теодорик Бучацький. В Угорщину він прибув разом із посланцем неназваного на ім'я татарського правителя³. Але навряд чи це був посол Саїда Агмета II, якого щойно переміг Гаджи Гірей, або Кічі Мугаммада, котрий кочував на берегах далекої Волги. Це підтверджує вся логіка розвитку подій.

Так, ще 4 липня 1442 р. Т.Бучацький поступився селом Кросенки на Поділлі Миколаєві Ключу⁴. У Буді Теодорик зафіксований 29 вересня того року⁵, хоча, швидше за все, прибув сюди дещо раніше. До татар, вочевидь, він їздив не пізніше середини червня – кінця серпня. Беручи до уваги віддаленість Угорщини від Сараю, можна думати, що татарський посол був із Криму від Гаджи Гірея, а не, як уважав Л.Колянковський⁶, від «дружнього» Саїда Агмета II. Важливість посольства Т.Бучацького до татар підтверджує й винагорода не лише Теодорикові, а й земельне надання Томашові з Гінковиць, який його супроводжував⁷. Це дає підстави вважати, що, по-перше, організований литовцями переворот у Криму був якщо не підтриманий, то схвалений поляками, а, по-друге, що місія Т.Бучацького була успішною і Владислав III Ягайлович, вочевидь, отримав підтвердження добрих відносин із татарським правителем.

Литовська панівна верхівка протегувала Гаджі Гіреєві на міждержавному рівні. Дипломати Казимира Ягайловича в договорі з Молдавією від 8 червня 1442 р. спеціально обумовили, що в разі, якщо господар Ілля потребуватиме допомоги проти ворогів, отримає її «безъ хитрости» за винятком польсько-угорського короля Владислава III й «царя татарського, зануж цар есть волный». Тому допомога буде обмежена лише «прозбою и посль»⁸. Тут необхідно наголосити, що слова «цар есть волный» необхідно розуміти як визнання Гаджи суверенним правителем, який мав право і можливість обдаровувати володіннями своїх підданих⁹.

Молдавія була зацікавлена у союзі з Литвою, особливо з огляду на татарську небезпеку. Так, 29 листопада 1439 р. татари напали на Ботошани, де в той час був ярмарок, а 12 грудня 1440 р. на півдні країни розорили та спалили

³ Halecki O. Z Jana Zamojskiego inwętarza Archiwum koronnego // Archiwum Komisji Historycznej. – T.XII. – Cz.1. – Kraków, 1919. – S.163.

⁴ Katalog dokumentów pergaminowych ze zbiorów Tomasza Niewodniczańskiego w Bitburgu / Oprac. J.Tomaszewicz, M.Zdanek, pod red. W.Bukowskiego. – Kraków, 2004. – №65. – S.31.

⁵ Михайловський В. Матеріали до ітinerарія подільських воевод, каштелянів і старост у XV ст. // Молода нація. – Вип.3. – К., 2001. – С.163.

⁶ Kolankowski L. Dzieje Wielkiego Księstwa Litewskiego za Jagiellonów. – T.1: 1377–1499. – Warszawa, 1930. – S.259.

⁷ Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z Archiwum tak zwanego bernardynskiego we Lwowie (dalej – AGZ). – T.VI. – Lwów, 1876. – №XX. – S.31–32.

⁸ Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссіею (далее – АЗР). – Т.1: 1340–1506. – Санкт-Петербург, 1846. – №40. – С.54 [= Lietuvos Metrika. – Knyga №5 (1427–1506): Užrašymų knyga 5 / Parengė E.Banionis. – Vilnius, 1993. – №134. – P.250].

⁹ Пор.: Полное собрание русских летописей (далее – ПСРЛ). – Т.27: Никаноровская летопись. Сокращенные летописные своды конца XV в. – Москва; Ленинград, 1962. – С.103. Див. також: Хорошкевич А.Л. Русь и Крым: От союза к противостоянию. – Москва, 2001. – С.118–123.

міста Васлуй і Бирлад¹⁰ Гаджи не був причетний до наїздів, що відбулися до того, як він став ханом, і договір не виключав надання взаємної допомоги в боротьбі проти татар Саїда Агмета II, природним союзником у чому мав стати правитель Кримського ханства. Саме так і сталося в 1455 р., коли господар Петро Арон допоміг Гаджи Гіреєві та Казимирові добити Саїда Агмета II й захопити в полон його дітей.

Інтерес Литви до союзу з кримським ханом очевидний. По-перше, у литовському володінні перебував Качібіїв – важливий порт на узбережжі Чорного моря. Але для повноцінного його використання бракувало безпечної сухопутної дороги в обхід Молдавії. По-друге, і це головне, для Литви залишалася велика небезпека від вороже налаштованого хана Саїда Агмета II, орда якого у другій половині 1440-х рр. займала територію від приблизно середньої течії Дніпра в районі сучасних Полтавської і Дніпропетровської областей та Північного Приазов'я до Правобережжя Дону.

За відсутності впродовж 1444–1447 рр. у Польщі короля та конфлікту з поляками за Дорогичин¹¹, і особливо після втечі до Саїда Агмета II у середині літа 1448 р. сина вбитого Сигізмунда Кейстутовича, енергійного князя Михайла¹², для литовців союз із Гаджи Гіреєм мав би набути ще більшої ваги. Тому цілком логічно, що, згідно з договором Казимира з господарем Молдавії Стефаном від 25 червня 1447 р., «королевич» зобов'язався діяти проти «царя татарского» лише на умовах договору від 1442 р. – «помагати прозбою и послы без хитрости»¹³.

Про ситуацію, власне, у Кримському ханстві в перші роки правління Гаджи ми маємо дуже мало повідомлень, здебільшого опосередкованих. Твердження хроніста ал-Айні, що Кічі Мугаммад у 1443–1444 рр. об'єднав Дешт-і-Кипчак та Крим¹⁴ не верифікуються синхронними джерелами. Натомість підтвердженням незалежності Криму від Золотої Орди стало карбування Гаджи на своїх монетах не ординської тамги, а власної¹⁵, хоча титулувався він

¹⁰ Уреке Г. Летописецул Цэрий Молдовей. – Кишинэу, 1971. – П.79.

¹¹ Jana Długosza *Dziejów Polskich ksiąg dwanaście*. – T.IV. – Ks.XI/XII / Przekł. K.Mecherzyńskiego. – Kraków, 1869. – S.620–621, 657–659; *Codex epistolaris seculi decimi quinti* (далі – CE). – T.I: 1384–1492: ex antiquis libris formularum corpore Naruszeviciano, autographis archivistiche plurimis collectus opera A.Sokołowski, J.Szujski. – Pars 1: Ab anno 1384 ad annum 1444 / Cura A.Sokołowski // *Monumenta medii aevi historica res gestas Poloniae illustrantia*. – T.2. – Kraków, 1876. – №124. – P.138–140; *Ulanowski B.* Trzy zabytki do historyi parlamentaryzmu w Polsce XV w. // *Archiwum Komisji Prawniczej*. – T.1. – Kraków, 1895. – №1. – S.155. *Prochaska A.* Uchwały walnego zjazdu w Piotrkowie 1444 r. // *Ateneum*. – R.12. – T.2 (46). – Zesz.5. – Warszawa, 1887. – S.351.

¹² CE. – T.I: 1384–1492: ex antiquis libris formularum corpore Naruszeviciano, autographis archivistiche plurimis collectus opera A. Sokołowski, J. Szujski. – Pars 2: Ab anno 1444 ad annum 1492 / Cura J.Szujski // *Monumenta medii aevi historica res gestas Poloniae illustrantia*. – T.2. – Kraków, 1876. – №40. – P.45. – №45. – P.49–50; *Kopystiański A.* Księże Michał Zygmuntowycz // *Kwartalnik Historyczny*. – R.XX. – Lwów, 1906. – S.145–148.

¹³ АЗР. – T.1. – №47. – С.61 [= *Lietuvos Metrika*. – Knyga №5 (1427–1506). – №138. – P.256]. Литовський дослідник Н.Бабінскас уважає, що цей договір слід датувати 25 червня 1444 р. (див.: *Babinskas N.* Политические отношения Великого княжества Литовского (ВКЛ) и Молдовы в 1430–1447 гг. // *Revista de Istorie a Moldovei*. – №3 (75), iulie – septembrie. – Chisineu, 2008. – P.11).

¹⁴ *Тизенгаузен В.* Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. – T.I: Извлечения из сочинений арабских. – Санкт-Петербург, 1884. – С.534.

¹⁵ *Ретовский О.* Генуэзско-татарские монеты города Каффы (с 4 таблицами) // *Известия Таврической учёной археографической комиссии* (далі – ИТУАК). – Год 11. – №27. – Симферополь, 1897. – С.54.

так само, як і його попередники: «Султан Гаджи Гірей бен Гіяс-ед-Дин»¹⁶, або: «Султан верховний Гаджи Гірей хан»¹⁷.

Де перебував і чим був зайнятий Гаджи після 1442 р. невідомо. Кафинські джерела в березні, червні та липні 1446 р. згадують неназваного на ім'я «татарського імператора», його посла, даруґу (намісника) Кафи («*derroga nostro*», «*derrogario nostro*») та правителя Солхату («*domino Sulcatensi*»)¹⁸. Чи був цей «імператор» саме Гаджи Гірей – достеменно невідомо. Утім, тут же 18 липня 1446 р. фігурує якийсь Тенґрі-Берді, що його в Кафі знали як слугу «імператорів Солхату» ханів Бек-Суфі та, напевно, Девлет-Берді¹⁹. Обидва «імператори» були близькими родичами Гаджи Гірея. Це дозволяє припустити, що неназваним «імператором» був саме він.

З іншого боку, існують обставини, які вказують, що Гаджи Гірей не правив тоді у Криму. У 1446 р. розгорівся конфлікт між Генуезькою республікою й Трапезундською імперією. Улітку того ж року тринадцять імперських галер зайшли в Кафинську бухту та змусили місто надати їм продовольство і грошовий подарунок (1413 аспрів). Союз Трапезунда з князівством Теодоро (Феодоро) створив загрозу інтересам Генуї у Чорному морі. 2 травня 1447 р. Республіка вирішила посилити заходи оборони, у тому числі підписати мирний договір із татарським ханом (це мав зробити якийсь Наполеон Сальваго)²⁰. Схоже, що генуезці планували використати татар проти Теодоро. Був це Гаджи Гірей чи хтось інший – достеменно не відомо, оскільки ім'я хана в документі не називалося. Але оскільки Гаджи був тісно пов'язаний із теодоритами спільними антикафинськими інтересами, цілком логічно припустити, що це був не він.

Нам невідома й реакція Гаджи Гірея на першу турецьку військову експедицію у Крим. У 1447 р. флот султана Мурада II здійснив похід на Трапезунд, узбережжя Грузії («*Colchida*») і Готії («*Gothiam*»), тобто Теодоро, де захопив багато полонених²¹. Безпосередньо татарські володіння не постраждали, але хан мав би врахувати турецький фактор під час подібної ситуації у 1454 р., про що йтиметься нижче.

Пролити світло на події 1442–1451 рр. міг би нумізматичний матеріал, утім, він надто бідний. Так, О.Ретовський висловив припущення, що за часів Джованні Джустініані Лонґо (кафинський консул у 1449–1450 рр.²²) у Кафі,

¹⁶ Ретовский О. К нумизматике Гиреев // Там же. – Год 7. – №18. – Симферополь, 1893. – С.76.

¹⁷ Хромов К.К. Монетный двор второй четверти XV в. «Орда Базар» в нижнеднепровском регионе // *Его же. Восточная нумизматика в Украине. – Ч.1: Монеты Джучидов XIII–XV вв. – К., 2004. – С.46; Fraehn Ch. M. Recensio numorum Muhammedanorum. – Petropoli, 1826. – P.413; Idem. Die Münzen der Chane vom Ulus-Dschuschis oder von der Goldenen Horde. – St. Petersburg; Leipzig, 1832. – P.40; Френ Х.М. Монеты ханов улуса Джучиева или Золотой Орды, с монетами иных мухаммеданских династий. – Санкт-Петербург, 1832. – С.40.*

¹⁸ Notes et extraits pour servir à l'histoire des Croisades au XVe siècle. – T.I. – P.37. – Fol.64 v°, P.38–39. – Fol.66, 30 v°.

¹⁹ Ibid. – P.38. – Fol.66. Поп.: Ibid. – P.25. – Fol.76 v°, P.29. – Fol.66 v°.

²⁰ Notes et extraits pour servir à l'histoire des Croisades au XVe siècle / Publ. par N.Jorga. – Troisième série. – Paris, 1902. – P.218.

²¹ Chalcocondilae L. Historiarum libri decim // Corpus scriptorum historiae Byzantinae / Ex rec. I.Bekkeri. – Liber quintus. – Bonne, 1843. – P.260–261.

²² Stokvis A.M.H.J. Manuel d'histoire, de généalogie et de chronologie de tous les états du globe, depuis les temps les plus reculés jusqu'à nos jours. – T.2: Les états de l'Europe et leurs colonies, I. – Leide, 1889. – P.361.

імовірно, карбували двомовну монету з генуезьким порталом і ординською, а не гірейською, тамгою²³. Якщо дослідник не помилявся, то це означає, що Гаджи дійсно міг тимчасово втратити владу. У такому разі, можливо, мав рацію й укладач записів генеалогій і хронології кримських ханів, який розпочинав відлік правління Гаджи Гірея з 855-го року гіджри (3 лютого 1451 – 22 січня 1452 рр.)²⁴. Претендентом же на правління у Криму наприкінці 1440-х рр. міг бути лише Саїд Агмет II²⁵. Утім, припущення О.Ретовського потребує ґрунтовної перевірки спеціалістів-нумізматів.

Натяком на хитке становище Гаджи Гірея в перші роки його правління може бути й те, що свою монету він випускав не в містах Криму, а в кочовому «Орду-Базарі»²⁶. Карбування ж у Кирк-Єрі починається лише з 858-го року гіджри (1 січня – 21 грудня 1454 р.)²⁷. Як припускає І.Зайцев, саме до цього неприступного міста Гаджи Гірей переніс свою резиденцію²⁸, одружившись із донькою місцевого правителя Індіау²⁹. Утім, уже на початок 1450-х рр. Гаджи настільки зміцнив свою владу, що дозволяв собі займатися відвертим здирництвом у Кафі, яке він розпочав одразу після прибуття до міста консула Бордуеле де Грімальді³⁰. Хан неодноразово посилав у місто свою матір, сина та рідню, яким Кафа змушена була надавати коштовні подарунки та дорогий одяг³¹.

Тим часом на просторах між Лівобережжям Дністра і Правобережжям Дону тривала боротьба Корони Польської, великих князівств Литовського і Московського з наймогутнішим татарським ханом Саїдом Агметом II. Золота Орда розкололася ще з 1433 р. на три, а з кінця 1430-х рр., коли з політичної арили зійшов Улуг Мугаммад, на дві частини – під правлінням Саїда Агмета

²³ Ретовский О. Генуэзско-татарские монеты города Каффы (с 4 таблицами). – С.98–99.

²⁴ Зайцев И.В. Записи генеалогий и правлений крымских ханов и крымские средневековые исторические хроники // Восток (Oriens). – Вып.4. – Москва, 2008. – С.31.

²⁵ Відомо кілька монет хана Саїда Агмета, у тому числі зі scarbu, знайденого у Криму (див.: Фёдоров-Давидов Г.А. Клады джучидских монет // Нумизматика и эпиграфика. – Т.1. – Москва, 1960. – С.176, 229, 236). Утім, дослідники вважають, що вони належать іншому ординському хану – Саїду Агмету I (див.: Рева Р., Казаров А. Улус Джучи в 817–819 гг. х.: Реконструкция событий с учётом новых нумизматических данных // Восточная нумизматика в Украине. – Ч.3: Улус Джучи, Крымское ханство и сопредельные государства в XIII–XVIII вв. / Под. ред. К.К.Хромова. – К., 2013. – С.61, 63–65 (фототабл.3–5)).

²⁶ Хромов К.К. Монетный двор второй четверти XV в. «Орда Базар». – С.46; Ретовский О. К нумизматике Гиреев. – С.78–79; Retowski O. Die Münzen der Girei // Труды Московского нумизматического общества. – Т.2. Вып.3. – Москва, 1901. – С.246–248.

²⁷ Ретовский О. К нумизматике Гиреев. – С.79; Retowski O. Die Münzen der Girei. – С.248.

²⁸ Зайцев И.В. Кырк-Йер/Кыркор (Чуфут-Кале) и ранняя история Крымского ханства // Восточная Европа в древности и средневековье: Миграции, расселение, война как фактор политогенеза: XXIV Чтения памяти члена-корреспондента АН СССР Владимира Терентьевича Пашуто, Москва, 18–20 апреля 2012 г.: Мат. конф. – Москва, 2012. – С.97–101.

²⁹ Сборник Императорского русского исторического общества. – Т.41: Памятники дипломатических сношений Московского государства с Крымскою и Ногайскою ордами и с Турцией. – Т.1: С 1474 по 1505 год, эпоха свержения монгольского ига в России (далі – Сб. РИО). – Санкт-Петербург, 1884. – №58. – С.270.

³⁰ Перша з відомих авторів згадка Б. де Грімальді як консула Кафи відноситься до 24 липня 1450 р. (див.: Notes et extraits pour servir à l'histoire des Croisades au XVe siècle. – Troisième série. – P.259).

³¹ Codice diplomatico delle colonie Tauro-Liguri durante la signoria dell'Ufficio di S. Giorgio (1453–1475). – Tomo primo / Dal socio P.Amedeo Vigna // Atti della società Ligure di storia Patria (далі – Atti). – Vol.6. – Fasc.I. – Genova, 1869. – №22. – P.88.

та Кічі Мугаммада. На початку 1440-х рр. у Москві «Кичи-Ахметя» та «Сиди-Ахметя» визнавали «царями» одночасно³². Загальна татарська «подать» у 7200 руб. тепер виплачувалася обом їм порівну – по 3600 руб.³³ При цьому обидва «царі» вважали себе головними, що відбилося в легенді їхніх монет: «Мугаммад син Тимура / Султан верховний хан» та «Саїд Агмет хан / Султан верховний хан»³⁴.

Це означає, по-перше, що жодна зі сторін не мала переваги над противником, а по-друге – орда Саїда Агмета II на кінець 1430 – початок 1440-х рр. отримала спільний кордон із Москвою, поставивши під свій контроль територію між Лівобережжям Дніпра і Правобережжям Дону. Кічі Мугаммад поступово слабнув і втрачав території. Імовірно, остання згадка про його присутність у нижній течії Дону приблизно в першій половині 1440-х рр. належить венеціанцеві Йосафатові Барбаро³⁵. Схоже, що Кічі Мугаммад невдовзі був змушений відійти на Лівобережжя Волги. Щодо стосується можливого карбування його монет у Кафі під час консульства Деметрію де Вівальді (1453–1454 рр.), як вважають окремі дослідники³⁶ – ця думка помилкова.

Постійна небезпека татарських нападів нависла й над Галичиною та Поділлям. За оборону цих регіонів Т.Буцацький отримав від короля уряд генерального старости (29 вересня 1442 р.)³⁷. Оскільки Поділля безпосередньо межувало з територією Саїда Агмета II на Правобережжі Дніпра, то, швидше за все, саме з ним і воював Теодорик наприкінці 1430 – на початку 1440-х рр. Підтвердженням тому пожалувані Т.Буцацькому 30 вересня 1442 р. володіння в межиріччі Бугу та Дністра для зведення там укріплень – Чорногород («Czarnigrad»), Качібіїв («Caczibeioŭ»), Караул («Caravul») ³⁸. Територія Дністровсько-Дніпровського межиріччя залишалася небезпечною, і в подальшому король роздавав тут землі за оборону від степовиків («in teris Podoliae granicias nostras a Thartaris defendo») ³⁹. Свідченням продовження воєнного протистояння служить запис Т.Буцацького шляхтичеві М.Фурману

³² Духовные и договорные грамоты великих и удельных князей XIV–XV вв. (далі – ДДГ). – Москва, 1950. – №38. – С.108, 111, 113, 116.

³³ Горский А.А. Ярлык Ахмата Ивану III // Древняя Русь: Вопросы медиевистики. – Вып.2 (48), июнь. – Москва, 2012. – С.109–110.

³⁴ Хромов К.К. Монетный двор второй четверти XV в. «Орда Базар». – С.40, 42–43.

³⁵ Барбаро И. Путешествие в Тану // Барбаро и Контарини о России: К истории итало-русских связей в XV в. / Вступ. ст., подг. текста, пер. и комм. Е.Ч.Скржинской. – Москва, 1971. – С.151–152.

³⁶ Sylloge der Münzen des Kaukasus und Osteuropas im Orientalischen Münzkabinett Jena. – Wiesbaden, 2005. – S.102.

³⁷ Halecki O. Z Jana Zamojskiego inwętarza Archiwum koronnego. – S.163.

³⁸ Грушевский М. Барское староство, исторические очерки. – К., 1894. – С.25–27, прим.3 [= Его же. Вместо вступления // Архив Юго-Западной России, издаваемый Комиссией для разбора древних актов, состоящей при киевском, подольском и волынском генерал-губернаторе. – Ч.8. – Т.1: Материалы для истории местного управления в связи с историей сословной организации. Акты Барского староства XV–XVI в. – К., 1893. – С.25–27, прим.3].

³⁹ Михайловський В. Надання земельної власності у Подільському воеводстві за панування Владислава III (1434–1444) // Український археографічний щорічник: Нова серія. – Вип.8/9. – К.; Нью-Йорк, 2004. – С.241–242. Пор.: Грушевський М. Матеріали до історії суспільно-політичних і економічних відносин Західної України // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Т.64. – Кн.ІІ. – Л., 1905. – №46. – С.50 (1448 р.: «ipsam terram nostram de inimicis Tataros premuniendo»), №55. – С.60 (1469 р.: «incursu et invasione Tartarorum»).

на спустошені села в Бакітському повіті⁴⁰. Про тодішні напади татар на Поділля та Галичину згадував і Ф.Каллімах⁴¹. І все ж, на території Східного Поділля розпочалася інтенсивна колонізація⁴².

У середині літа 1448 р. Казимир вислав на південний кордон сильне військо для відсічі татарам Саїда Агмета II. Причиною стали відомості, що хан пообіцяв Михайлові Сигізмундовичу допомогу в боротьбі за литовський трон⁴³. Зважаючи це, не дивно, що новий господар Молдавії Петро II 22 серпня 1448 р. у присязі на вірність Казимирові, підтвердженій 22 листопада того ж року, наголосив на небезпеці від татар, яких було названо ворогами обох держав⁴⁴.

У вересні 1448 р. Саїд Агмет II напав на Поділля, розорив його та вивів великий полон, а у грудні того ж року він атакував ще й якісь литовські володіння, звідки вивів значний ясир⁴⁵. На початку 1449 р. Михайло Сигізмундович за підтримки Саїда Агмета II захопив низку замків на Сіверщині: Стародуб, Радогощ, Новгород-Сіверський, Брянськ. У березні татари знову напали на литовські володіння. Це, зрештою, змусило Казимира особисто приїхати до Вільна, скликавши раду для організації відсічі Михайлові та його союзникам⁴⁶.

У червні 1449 р. Михайло з татарами знову нищив литовські володіння. Ситуація ускладнювалася тим, що литовці при відсічі татарам не могли розраховувати на Польщу, оскільки поляки відмовили королеві у війні проти Михайла⁴⁷. Але успіх князя був тимчасовим. Казимир зібрав війська й до кінця липня повернув втрачені землі⁴⁸. У цьому йому допомагав татарський «царевич» Якуб, син Улуга Мугаммеда, якого на допомогу королеві вислав московський правитель. У Москві мали свої рахунки з Саїдом Агметом II, котрий того ж таки 1449 р. «много зла учинил» підданам Василя II⁴⁹.

⁴⁰ Грушевський М. Барское староство... – С.144–145, прим. 3 (текст акта від 7 січня 1444 р.). Пор.: Seruga J. Dokumenty pergaminowe w zbiorach biblioteczno-muzealnych hr. Tarnowskich w Suchoj. – Kraków, 1936. – №20. – С.20, №25. – С.22.

⁴¹ Callimachi Ph. Historia de rege Vladislao / Ed. I.Lichońska, comm. T.Kowalewski. – Varsoviae, 1961. – Р.108, 156.

⁴² Грушевський М. Барское староство... – С.32–43.

⁴³ Daniłowicz I. Skarbiec dyplomatów papieżkich, cesarskich, królewskich, książęcych, uchwał narodowych, postanowień różnych wład i urzędów posługujących do krytycznego wyjaśnienia dziejów Litwy, Rusi Litewskiej i ościennych im krajów (далі – SD). – Т.2. – Wilno, 1862. – №1869. – С.190.

⁴⁴ Źródła dziejowe. – Т.10: Sprawy wołoskie za Jagiellonów: Akta i listy / Wyd. A.Jabłonowski. – Warszawa, 1876. – №4. – С.26; Documentele privitoare la istoria românilor culese Eudoxiu de Hurmuzaki. – Vol.I. – Par.2. – Bucuresci, 1890. – №690. – Р.886–887; Книги польской коронной метрики XV ст. – Т.1: Книга №10: 1447–1454 гг. – Варшава, 1914. – №77. – С.63.

⁴⁵ Jana Długosza Dziejów Polskich ksiąg dwanaście. – Т.V. – Ks.XII. – Kraków, 1870. – Р.52–53, Liv-, esth- und curländisches Urkundenbuch nebst Regesten (далі – LEC). – Abteilung 1. – Bd.10: 1444–1449. – Riga; Moskau, 1896. – №525. – С.386.

⁴⁶ LEC. – Bd.10. – №560. – С.415; №597. – С.447.

⁴⁷ LEC. – Bd.10. – №623. – С.462; SD. – Т.2. – №1880–1881. – С.192.

⁴⁸ LEC. – Bd.10. – №642. – С.485–486; №665. – С.449–500; Index corporis historico-diplomatici Livoniae, Esthoniae, Curoniae oder Kurzer Auszug aus derjenigen Urkunden-Sammlung, welche für die Geschichte und das alte Staatsrecht Liv-, Ehst- und Kurland's. Tl. 1, Vom Jahre 1198 bis zum Jahre 1449 incl. – Riga; Dorpat, 1833. – №1718–1719. – С.359–360; Notes et extraits pour servir à l'histoire des Croisades au XVe siècle / Publ. par N.Iorga. – Quatrième série (1453–1476). – Bucarest, 1915. – №23. – Р.43–44; Jana Długosza Dziejów Polskich ksiąg dwanaście. – Т.V. – Р.56–57; ПСРЛ. – Т.32: Хроники Литовская и Жмойтская, и Быховца. Летописи Баркулабовская, Аверки и Панцырного. – Москва, 1975. – С.159.

⁴⁹ ПСРЛ. – Т.18: Симеоновская летопись. – Москва, 2007. – С. 204.

Результатом спільної боротьби з татарами став підписаний 31 серпня 1449 р. між Казимиром і Василієм II компромісний для обох сторін мир. Крім того, що Москва зобов'язалася не підтримувати Михайла Сигізмундовича, а Вільно – Дмитрія Шемяку, сторони розмежували сфери інтересів і домовилися про подальші спільні дії проти татар⁵⁰. Москва, як і Литва, відмовилася визнавати владу Саїда Агмета II. Спільність інтересів у боротьбі з татарами давала надію на об'єднання зусиль. Велике князівство Московське було зацікавлене в незалеженні від Золотої Орди, а Велике князівство Литовське – у подрібненні її для ліквідації воєнної загрози з боку татар. У Литви для цього був готовий кандидат-чингізид, права якого на владу не викликали сумнівів.

Так, після перемоги над Саїдом Агметом II Казимир 26 серпня 1449 р. повідомив магістрові Ордену, що не лише позбавив хана влади, а й дав татарам нового «царя»⁵¹. Л.Колянковський уважав, що це був початок правління у Криму Гаджи Гірея. Але, по-перше, у документах ім'я Гаджи не фігурувало, а по-друге, виходячи з опублікованих польським істориком уривків, можна зробити лише той висновок, що за згодою короля татари розбитого Саїда Агмета II визнали владу якогось іншого хана. Ним міг бути лише союзник Казимира – кримський правитель Гаджи Гірей.

Саїд Агмет II, на думку Л.Колянковського, утік у далекі степи Північного Кавказу, «до П'ятигор» («gar weit ken peythor»)⁵², де була традиційна зимова ставка золотоординських ханів. Михайла Сигізмундовича схопили татари Якуба, він закінчив своє життя 1452 р. при дворі великого князя Василя II, де його отруїли⁵³. Отже, на перший погляд, на південних кордонах Корони Польської й Великого князівства Литовського всі татари стали підвладними дружньому Казимирові Ягайловичу хану Гаджи Гірею. Обопільна користь від їхнього союзу була очевидною навіть у далекій Італії⁵⁴. Проте втеча Саїда Агмета II стала лише тимчасовим відступом, татарська небезпека зберігалася.

У 1450 р. Саїд Агмет II дізнався, що Галичина й Поділля залишилися без захисту, оскільки місцева шляхта пішла в похід проти молдавського господаря Богдана. Поділивши свої сили на чотири частини він спустошив згадані землі. Загони татар дійшли до Белзької землі, де мало не захопили в полон мазовецького князя Владислава⁵⁵. У середині літа наступного року син Саїда Агмета II Мазовша напав на Москву. Місто захопити він не зміг і, спаливши посад, відступив⁵⁶.

⁵⁰ Lietuvos Metrika. – Knyga №5 (1427–1506). – №78.1. – P.131–133; №136. – P.251–254 [= ДДГ. – №53. – С.161–163; АЗР. – Т.1. – №50. – С.62–65; Сборник Муханова. – Санкт-Петербург, 1866. – №7. – С.6–9]; *Темущев В.Н.* Литовско-московский договор 1449 г.: Раздел сфер влияния в Восточной Европе // *Весті Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі, серыя гуманітарных навук.* – №5. – Ч.2. – Мінск, 2005. – С.77–80; *Skopińska Z.* Traktat 31 sierpnia 1449 roku w świetle polityki Litwy i Moskwy w latach 1440–1453 // *Ateneum Wileński.* – R.5. – Zesz.15. – Wilno, 1928. – S.108–150.

⁵¹ Index corporis historico-diplomatici Livoniae, Esthoniae, Curoniae. Tl. 1. – №1724. – P.361; *Kolankowski L.* Dzieje Wielkiego Księstwa Litewskiego za Jagiellonów. – S.265.

⁵² *Kolankowski L.* Dzieje Wielkiego Księstwa Litewskiego za Jagiellonów. – S.265, przym.4.

⁵³ ПСРЛ. – Т.32. – С.159–160; *Jana Długosza* Dziejów Polskich ksiąg dwanaście. – T.V. – P.97–98.

⁵⁴ *Chalcocondilae L.* Historiarum libri decim // *Corpus scriptorum historiae Byzantinae.* – Liber tertius. – P.130. Пор.: *Диттен Г.* Известия Лаоника Халкокондила о России // *Византийский временник.* – Вып.21 (46). – Москва, 1962. – С.52–53.

⁵⁵ *Jana Długosza* Dziejów Polskich ksiąg dwanaście. – T.V. – P.72–73.

⁵⁶ ПСРЛ. – Т.5: Псковские и Софийские летописи. – Санкт-Петербург, 1851. – С.270; Т.6: Софийские летописи. – Санкт-Петербург, 1853. – С.179; Т.8: Продолжение летописи по Воскресенскому

Постійна небезпека з боку татар дедалі більше вимагала від Казимира регулярної й добре впорядкованої оборони. Для цього вирішили скористатися допомогою церкви, завдяки якій 1451 р. лише у Кракові вдалося зібрати три великих скрині золота, празьких грошів, півгрошів і дрібної монети⁵⁷. Нам нічого невідомо про запроваджені королем заходи, яких явно було недостатньо. Як відзначав сучасник подій Перо Тафур, уже станом на 1438 р. татарські напади на українські землі мали характер постійних⁵⁸. Система запобігання їм та організації відсічі не діяла, що яскраво проявиться 1452 р.

У день св. Івана Хрестителя (24 червня 1452 р.⁵⁹) невідомо кому підлегли татари напали на Східне Поділля. Вони захопили та спалили замок Рів, забрали чимало людей в ясир. Провину за це покладали на подільського старосту Т.Бучацького, який, попри розставлену сторожу, не зміг ані вчасно попередити про напад, ані відвернути його⁶⁰. Наприкінці серпня – у вересні 1452 р., під час збору врожаю, Саїд Агмет II напав на Галичину, дійшовши до Львова. Поляки були переконані, що це литовці підбили татар на цей напад, щоб таким чином відволікти їх від суперечки за Волинь⁶¹.

Важко сказати, наскільки такі підозри відповідали дійсності. Відносини Казимира з литовсько-руськими панами та князями були складними⁶². Стосунки короля з віленським воеводою Ґаштовтом, який за відсутності великого князя литовського фактично керував країною, зіпсувалися. Литовські пани підтримували тісні відносини з Саїдом Агметом II. На тлі польсько-литовських територіальних суперечок Ґаштовт схилявся до оголошення великим князем Радзивілла Остиковича. На початку 1453 р. той навіть виїхав до Саїда Агмета II по військову допомогу. Але влітку кримський хан Ґаджи Ґірей розбив свого татарського конкурента та захопив не лише ворожий обоз, а й полонив самого Радзивілла⁶³. Це – перше в письмових джерелах свідчення про діяльність Ґаджи поза Кримським півостровом після 1442 р.

Саїд Агмет II рятувався втечею до Литви, де, на думку поляків, начебто отримав повне забезпечення від Казимира. Король дійсно з кінця 1452 до

списку. – Санкт-Петербург, 1859. – С.123–124; Т.12: Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью. – Санкт-Петербург, 1901. – С.76–77 та ін. Пор.: Русский феодальный архив XIV – первой трети XVI в. – Т.1. – Москва, 1986. – №60. – С.203–204.

⁵⁷ Jana Długosza Dziejów Polskich ksiąg dwanaście. – Т.V. – Р.91–92.

⁵⁸ Крим у 1438 р. (Подорожні нотатки Перо Тафура) / Пер. і вступ. ст. О.Галенка // Україна в минулому. – Вип.VIII. – К.; Л., 1996. – С.181.

⁵⁹ Горбачевский Н. Археографический календарь на две тысячи лет (325–2324) по юлианскому численнию и на семьсот сорок два года (1583–2324) по григорианскому численнию. – Вильна, 1869. – С.93.

⁶⁰ Jana Długosza Dziejów Polskich ksiąg dwanaście. – Т.V. – Р.104.

⁶¹ Ibid. – Р.110. Див. також: *Piekosiński F.* Wiece, sejmi, sejmy i przywileje ziemskie w Polsce wieków średnich // *Rozprawy Akademii Umiejętności: Wydział Historyczno-Filozoficzny.* – Т.39. – Ser.2. – Т.14. – Kraków, 1900. – №90. – С.225.

⁶² Jana Długosza Dziejów Polskich ksiąg dwanaście. – Т.V. – Р.27–28; ПСРЛ. – Т.32. – С.159; SD. – Т.2. – №1904. – С.196; Stanisława Orzechowskiego polskie dialogi polityczne (Rozmowa około egzekucyj i Quincunx), 1563–1564. – Kraków, 1919. – С.235.

⁶³ Jana Długosza Dziejów Polskich ksiąg dwanaście. – Т.V. – Р.110; LEC. – Abteilung 1. – Bd.11: 1450–1459. – Riga; Moskau, 1896. – №296. – С.262; Index corporis historico-diplomatici Livoniae, Esthoniae, Curoniae oder Kurzer Auszug aus derjenigen Urkunden-Sammlung, welche für die Geschichte und das alte Staatsrecht Liv-, Ehst- und Kurlands. Tl. 2, Vom Jahre 1450 bis zum Jahre 1631 incl. – Riga; Dorpat, 1835. – №1913. – С.20.

квітня 1453 рр. перебував у Литві⁶⁴. Але навряд чи можна його підозрювати у прихильності до Саїда Агмета II, як про це писав Ян Длугош⁶⁵. 20 травня 1453 р. сам Казимир наголошував польським сенаторам, що нормалізація відносин із Литвою дасть можливість спільними зусиллями ліквідувати татарську загрозу⁶⁶.

Цікаво, що у XVI ст. в Литві неподалік від Трок жили нащадки якогось «царевича Сихдохмана с Перекопа», котрого чомусь уважали братом Менглі Гірея⁶⁷. Не виключено, що хтось із родичів Саїда Агмета II дійсно у цей час утік до Литви, а через сто років знання про ординських предків могли затертися в пам'яті нащадків. Тому немає підстав звинувачувати Казимира у прихильності до Саїда Агмета II. Тим паче, що на початку 1453 р. невідомо кому підпорядковані татари напали вже на Волинь, пограбували Луцьку землю, дійшли до Олеська, де набрали 9-тисячний полон, і безперешкодно зникли⁶⁸.

Натхненні легкою здобиччю, татари повернулися у квітні 1453 р., напавши на Поділля. Але цього разу біля річки Случ їх двічі погромив невеликий загін Яна Лаща, відбивши все награбоване та ясир⁶⁹. Імовірно, обидва рази це була орда Саїда Агмета II. Того ж року його син Солтан намагався перейти річку Оку й напасти на московські володіння, але отримав відсіч⁷⁰.

Після взяття Константинополя турки почали проявляти підвищений інтерес до Північного Причорномор'я. Улітку 1454 р. в акваторії Чорного моря з'явився великий (56 кораблів) флот адмірала Деміра Каг'ї. Він напав на Акерман (Білгород), але був відбитий. Далі ескадра пограбувала на кавказькому узбережжі генуезьку колонію Севастополіс (Сухумі)⁷¹ і стала на рейді Воспоро (Керч). У Кафі вважали, що саме Гаджи Гірей запросив турків захопити місто⁷². Адмірал зустрівся з ханським послом, після чого 11 липня ввів флот у Кафинську бухту⁷³. Там він 14 липня начебто зустрівся з ханом і, на думку кафинців, уклав із ним договір⁷⁴: турки з допомогою татар мають підкорити Кафу та всі інші генуезькі міста; султан отримає всіх полонених і контрибуцію, а хан володітиме Кафою та узбережжям⁷⁵. Утім, справа закінчилася лише відкупом із міста та збільшенням регулярних виплат ханові: 600 соммо срібла щороку та 150 аспрів щоденно⁷⁶.

⁶⁴ Сулковска-Курасєва И. Итинерарий Казимира Ягеллона (состояние подготовки) // Исследования по истории Литовской метрики: Сб. науч. тр. – Вып. 2. – Москва, 1989. – С. 280.

⁶⁵ Jana Długosza *Dziejów Polskich ksiąg dwanaście*. – T.V. – P. 110–111.

⁶⁶ СЕ. – Т.I. – Pars 2. – №115. – P. 135.

⁶⁷ Думин С.В. Татарские царевичи в Великом княжестве Литовском (XV–XVI вв.) // Древнейшие государства на территории СССР: Мат. и исслед. 1987 г. / Отв. ред. А.Н.Новосельцев. – Москва, 1989. – С. 107–108. Польський хроніст XVI ст. Б.Ваповський уважав Саїда Агмета II дядьком хана Менглі Гірея («*Sachmatem cesarem in Scythiam [...] Mendligeri Perecopensis cesar patruus suus*») (див.: *Chronicorum Bernardi Vapovii partem posteriorem 1480–1535* / Ed. J.Szujski // *Scriptores rerum Polonicarum*. – Т.II. – Cracoviae, 1874. – P. 58).

⁶⁸ Jana Długosza *Dziejów Polskich ksiąg dwanaście*. – T.V. – P. 120–121.

⁶⁹ Ibid. – P. 124.

⁷⁰ ПСРЛ. – Т.6. – С. 180.

⁷¹ Анчабадзе З.В. Из истории средневековой Абхазии (VI–XVII вв.). – Сухуми, 1959. – С. 244–246.

⁷² Atti. – Vol. 6. – Fasc. I. – №22. – P. 88–89.

⁷³ Ibid. – №33. – P. 103.

⁷⁴ Ibid. – P. 103–104.

⁷⁵ Ibid. – №22. – P. 88–89.

⁷⁶ Ibid. – №33. – P. 105.

О.Гайворонський слушно піддав сумніву думку, нібито Гаджи мав договір із турецьким адміралом про захоплення Кафи⁷⁷. Упродовж 11–15 липня 1454 р. турки двічі виходили на берег і навіть намагалися увійти до міста, але після того, як втратили до 15 людей убитими полишили ці спроби. Якби хан дійсно розраховував на турецьку допомогу, то навряд чи 6000 його вояків не підтримали б турків. Рейд турецького флоту мав суто розвідувальну мету. Мегмед II готувався до війни на Балканах і не прагнув розпорошувати свої сили. Уже у серпні 1454 р. турецьке військо напало на Сербію.

Заслуговує на увагу те, що у самій Кафі ще з весни 1454 р. перебував турецький посол, якого кафинці відпустили лише після того, як османці відійшли від міста. При цьому він отримав усне й письмове запевнення, що мешканці Кафи визнають сюзеренітет турецького правителя⁷⁸. Очевидно, що турки й не збиралися штурмувати пошарпані мури міста⁷⁹, але Кафа формально визнала зверхність Османської імперії. Схоже, що таким чином містяни намагалися зняти фактичну блокаду, в якій вони опинилися. У Кафі та Генуї розуміли, що без зв'язку з метрополією падіння міста було лише питанням часу. Тому перше посольство кафинців побувало в падишаха ще до появи турецького флоту⁸⁰. А на рубежі 1454–1455 рр. уже генуезька делегація піднесла Мегмедові II в подарунок велику суму грошей і той погодив договір, за яким місто мало виплачувати йому щорічно 3000 венеціанських дукатів⁸¹.

Кафинці також шукали можливість отримати протекцію європейських володарів. Спершу в 1454 р. з проханням надати військову допомогу вони звернулися до трансильванського воеводи та фактичного правителя Угорщини Яноша Гуньяді, котрий відповів 4 грудня 1455 р., запевнивши щодо готовності захистити причорноморські міста. У листі від 3 березня 1456 р. кафинці просили Гуньяді допомогти ще й продовольством. Відповідь прийшла через Геную, яка повідомила, що угорський правитель згоден допомогти людьми та продовольством, а також про прихильне ставлення до проблем Криму Папи Римського та його легата в Угорщині⁸². Але реально Гуньяді був зв'язаний трирічним перемир'ям із турками, підписаним у квітні 1452 р.⁸³ У 1455 р. він воював з османцями в Болгарії та Сербії⁸⁴. Тому угорці не могли відправити жодної допомоги в Кафу.

Тим часом склалися обставини, що дозволили нейтралізувати Саїда Агмета II. Після важкої поразки поляків від Тевтонського ордену під Хойниціми

⁷⁷ Гайворонский А.Е. К вопросу об отношениях Крымского ханства и генуэзской Кафы в правление Хаджи Герая // Культура народов Причерноморья. – Вып.3. – Симферополь, 1998. – С.120.

⁷⁸ Atti. – Vol.6. – Fasc.I. – №33. – P.107.

⁷⁹ Ibid. – №132. – P.321–322 (повідомлення від 1 липня 1455 р.).

⁸⁰ Ibid. – №33. – P.106.

⁸¹ Ibid. – №36. – P.115, №37. – P.117, №117. – P.298–299.

⁸² Секей Д. Кафа, Прикавказье и Восточная Анатолия в османской и европейской политике XV в. // Османская империя: проблемы внешней политики и отношения с Россией. – Москва, 1996. – С.36–37.

⁸³ Acte și fragmente cu privire la istoria românilor adunate din depozitele de manuscrise ale Apusului. – Vol.III. – București, 1897. – P.23–27.

⁸⁴ Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XV–XVI вв.: Главные тенденции политических взаимоотношений. – Москва, 1984. – С.107–109.

(18 вересня 1454 р.) Казимир був зайнятий здебільшого пруськими справами⁸⁵ і не міг приділити достатньо уваги своїм південно-східним кордонам. Він був зацікавлений у співпраці з Молдавією та Кримом. Тому недаремно в акті присяги на вірність чергового молдавського господаря Александра в 1455 р. на першому місці стояло питання татарської небезпеки для Галичини та Поділля⁸⁶.

У 1455 р. Саїд Агмет II ще раз спробував напасти на Москву. Але під Коломною під час переправи через Оку зазнав поразки, утративши весь полон⁸⁷. Розбитий хан перекочував у причорноморські степи, де його переміг Гаджи Гірей. Саїд Агмет II разом із синами, дружинами та приближеними особами утік до Києва, де сподівався отримати притулок у князя Семена Олельковича⁸⁸. Це місто він обрав не випадково. Імовірно, причиною тому послужила чергова комбінація литовського канцлера Ґаштовта, котрий планував посадити на трон у Вільні залежного від себе правителя⁸⁹. Після невдачі з Радзивіллою вибір було зроблено на користь київського князя Олелька Володимировича (помер 1454 р.), онука Ольгерда.

Казимир був обізнаний із планами Ґаштовта. Тому ще під час приїзду до Вільна у грудні 1451 – січні 1452 рр.⁹⁰ він мав зустріч із послом Гаджи Гірея, під час якої отримав запевнення, що хан особисто прийде йому на допомогу у війні з Орденем, або вишле свого сина⁹¹. Можливо, така постановка питання слугувала більше для конспірації. Гаджи підтримував добрі відносини як із самим Казимиром, так і з литовською панівною верхівкою. Останнє добре ілюструється подіями 1453 р., коли під час чергових важких польсько-литовських територіальних суперечок на з'їзді в Парчеві литовська сторона запропонувала опонентам віддати розв'язання питання третейському судді в особі Гаджи Гірея. Поляки відкинули пропозицію, оскільки добре знали про союзницькі відносини литовців із ханом⁹².

Семен Олелькович поселив Саїда Агмета II і його людей у Києві. Але кияни були невдоволені таким сусідством, оскільки татари завдавали шкоди жителям міста. Король наказав своєму довіреному воеводі Одровонжу заарештувати хана. Саїда Агмета II, попри невдоволення поляків, ув'язнили в Ковно, де він і закінчив своє життя⁹³. Через півстоліття після цих подій московські послы мали нагадати ханові Менглі Гірею, що король захопив Саїда Агмета II підступно. Нібито Казимир спершу наказав Олелькові, якомусь єпископу (київському?) і низці князів надати хану та його людям гарантії «лиха никакова

⁸⁵ Jana Długosza *Dziejów Polskich* ksiąg dwanaście. – T.V. – P.169–184.

⁸⁶ Уляницький В.А. Материалы для истории взаимных отношений России, Польши, Молдавии, Валахи и Турции в XIV–XV в. – Москва, 1887. – №77. – С.85.

⁸⁷ ПСРЛ. – Т.5. – С.271; Т.6. – С.180; Т.8. – С.144; Т.12. – С.109 та ін.

⁸⁸ Jana Długosza *Dziejów Polskich* ksiąg dwanaście. – T.V. – P.201.

⁸⁹ Kolankowski L. *Dzieje Wielkiego Księstwa Litewskiego za Jagiellonów*. – S.280–282.

⁹⁰ Сулковска-Курасёва И. Итинерарий Казимира Ягеллона... – С.278.

⁹¹ Jana Długosza *Dziejów Polskich* ksiąg dwanaście. – T.V. – P.184.

⁹² Ibid. – P.126–127.

⁹³ Ibid. – P.201; Меховский М. Трактат о двух Сарматиях. – Москва; Ленинград, 1936. – С.91; *Kronika Polska Marcina Kromera biskupa Warmińskiego ksiąg XXX: Nowe wydanie*. – T.II. – Ks.22. – Kraków, 1882. – S.1031.

не чинити»⁹⁴. Але ця інформація не відповідає дійсності. По-перше, Казимир не мав причин для церемоній із Саїдом Агметом II. По-друге, Одровонжові, щоб заарештувати хана, довелося долати спротив Олелька. По-третє, суть цієї дезінформації крилася в намаганні Москви виставити польсько-литовських правителів як не гідних довіри.

Л.Колянковський уважав, що під Київ проти Саїда Агмета II приходив і Гаджи Гірей. У наведеному істориком джерелі власне кримський хан, як і його татари, не згадуються⁹⁵, хоча таку можливість виключати не варто. Інше припущення, що разом з Одровонжем були й війська молдавського воєводи, цілком логічне⁹⁶ – хтось із синів Саїда Агмета II потрапив у полон до молдавського господаря Петра Арона. Для Казимира було важливо, щоб і діти хана залишалися в полоні. По-перше, їх можна було використати для інтриг проти Великої Орди, а по-друге – для шантажу Гаджи Гірея з метою утримання його в орбіті політики короля. Тому, присягаючи на вірність польському правителю, 29 червня 1456 р. Арон зобов'язався не випускати їх на свободу⁹⁷. Ще в 1462 р. в їх видачі були зацікавлені не лише у Криму та Литві, а й у Волощині, Туреччині, Угорщині. Але молдавський воєвода погоджувався видати їх лише полякам⁹⁸.

Те, що сам Саїд Агмет II помер у полоні, не викликає сумнівів. У 1504 р. Менглі Гірей свідчив, що «Казимир король Седихмата царя поймав не випустив же»⁹⁹. Його сини, імовірно, також до смерті перебували в неволі, хоча небезпеку для кримських ханів вони представляли й через двадцять років. Так, Менглі Гірей у своєму ярлику для жителів Кирк-Єра в 883-му році гіджри (1478–1479 рр.) спеціально наголосив, що вони, упізнавши синів Саїда Агмета II, не мають права впускати їх до своєї фортеці¹⁰⁰.

Попри те, що люди Саїда Агмета II спромоглися ще двічі напасти на московські володіння (1455, 1459 рр.)¹⁰¹, вони були дезорганізованими. У літописах їх називали навіть не «ордою», а просто «татарове Седиахметевь». Якийсь час вони ще кочували на просторах колишніх ханових володінь, але більше не становили реальної військової загрози. Після 1459 р. «татарове Седиахметевь» у джерелах не згадуються.

Щодо Гаджи, то в межах Криму він, попри згоду кафинців виплачувати значну данину, намагався послабити Кафу. Хан не лише підтримував торгівлю князівства Теодоро¹⁰², а й намагався організувати потік товарів в обхід

⁹⁴ Сб. РИО. – №98. – С.522.

⁹⁵ СЕ. – Т.I. – Pars 2. – №162. – P.175.

⁹⁶ Kolankowski L. Dzieje Wielkiego Księstwa Litewskiego za Jagiellonów. – S.281–282, przym.11.

⁹⁷ Dogiel M. Codex diplomaticus Regni Poloniae et Magni Ducatus Litvaniae in quo pacta, foedera, tractatus pacis, mutuae amicitiae, subsidiorum, indvciarvm, commerciorvm... (далі – CDPL). – Т.1. – Pars 2. – Vilnae, 1758. – P.602; Уляницький В.А. Матеріали... – №82. – С.91.

⁹⁸ Уляницький В.А. Матеріали... – №92. – С.102.

⁹⁹ Сб. РИО. – Т.41. – №100. – С.539. Пор.: Там же. – №98. – С.522.

¹⁰⁰ Vásáry I. A contract of Crimean Khan Mängli Giräy and the Inhabitants of Qırq-yer from 1478/79 // Central Asiatic Journal. – Vol.26. – №3/4. – Wiesbaden, 1982. – P.294 (оригінальний текст, рядок 18–19), 295 (переклад).

¹⁰¹ ПСРЛ. – Т.5. – С.5; Т.6. – С.180; Т.8. – С.114, 147; Т.12. – С.109, 112; Т.25: Московский летописный свод конца XV в. – Москва; Ленинград, 1949. – С.273, 275–276.

¹⁰² Див.: Мыц В.Л. Каффа и Феодоро в XV в.: Контакты и конфликты. – Симферополь, 2009. – 528 с.; Фатеева Т.М., Шапошников А.К. Княжество Феодоро и его князья: Крымско-готский сборник. – Симферополь, 2005. – 280 с.; Vasiliev A.A. The Goths in the Crimea. – Cambridge, Mass., 1936. – X+292 p.

Кафи¹⁰³. Кафинці ж, за посередництва теодорійського князя Олобея¹⁰⁴, налагодили зв'язок із кримським правителем, на початку 1456 р. провели складні переговори, під час яких переконали його «задовольнитися давніми правами на Кафу»: умови й розміри виплат повернулися в рамки наявних до 1454 р.¹⁰⁵ Бажання нормалізації відносин із ханом було викликане страхом перед його контактами з османцями в 1455 р.¹⁰⁶, від яких місто не чекало нічого доброго.

У першій половині 1456 р. Гаджи Гірей вирушив у Молдавію, де він, за словами В.Мица, установив свій суверенітет над Білгородом¹⁰⁷. Але це припущення хибне. Із кінця XIV ст. місто перебував під юрисдикцією господаря¹⁰⁸. Принаймні з 1443 р. там уже сидів його пиркалаб¹⁰⁹. Підпорядкування молдавському воєводі в 1460 р. переконливо доводять і кримські джерела¹¹⁰. У складі Молдавії Білгород користувався широкими автономними правами, що яскраво засвідчує конфлікт міста з генуезцями. Чотири брати з відомого генуезького роду Сенарега¹¹¹ володіли в гирлі Дніпра замком Лериче (поблизу Олешня). Вони купували в татар полонених і відпускали їх за великий викуп. У травні 1455 р. Сенарега захопили у замку 14 білгородців і зажадали за їх звільнення неймовірну ціну – 3400 дукатів. Тоді 60 озброєних білгородців звільнили їх силоміць, двох братів Сенарега захопили в полон, а замок зруйнували. Прохання молдавського воєводи від імені одного з братів повернути замок і награвоване Білгород проігнорував. А коли у червні того ж року генуезці направили туди ґалеру, вона повернулася ні з чим, оскільки замок виявився «укріплений від імені воєводи Петра (Арона – В.Г.) і Білгорода, котрий не хоче його повернути»¹¹². Отже, якби містом володів Гаджи Гірей, то в генуезців не було б потреби звертатися до молдавського воєводи.

¹⁰³ Atti. – Vol.6. – Fasc.I. – №33. – P.111.

¹⁰⁴ Vasilev A.A. The Goths in the Crimea. – P.232, nota 2 (з посиланням на: Bănescu N. Vechi legaturi ale tarilor noastre cu Genovezii // Inchinare lui N.Jorga eu prilejul implinirii rarstei de 60 de ani / Ed. C.Marinescu. – Cluj, 1931).

¹⁰⁵ Мыц В.Л. Каффа и Феодоро в XV в. ... – С.354 (з посиланням на: Assini A. Una «filza» ritrovata: La riscoperta di importanti documenti genovesi su Constantinopoli e il Mar Negro // Romania Orientale. – 1999. – №12. – P.1–19). Татари ще до 1446 р. мали з Кафою якийсь договір (написаний за допомогою уйгурської абетки), характер та умови котрого залишаються невідомими (див.: Notes et extraits pour servir à l'histoire des Croisades au XVe siècle. – T.I. – P.38–39. – Fol.30 v°).

¹⁰⁶ Волков М. Четыре года города Кафы (1453, 1454, 1455 и 1456) // Записки Одесского общества истории и древностей. – Т.8. – Одесса, 1872. – С.126–127.

¹⁰⁷ Мыц В.Л. Каффа и Феодоро в XV в. ... – С.354.

¹⁰⁸ Красножон А.В. Білгород-Дністровська фортеця в контексті етнополітичного розвитку Карпато-Дністровських земель у XIV–XV ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Чернівці, 2010. – С.13.

¹⁰⁹ Documenta Romaniae Historica. – Seria A: Moldova. – Vol.1: 1384–1448. – București, 1975. – №225. – P.315, №232. – P.328, №234. – P.330 та ін.

¹¹⁰ Свод армянских памятных записей, относящихся к Крыму и сопредельным регионам (XIV–XV вв.) / Сост., рус. пер., введ. и примеч. Т.Э.Саргсян. – Симферополь, 2010. – №164. – С.256.

¹¹¹ У 1450 р. А.Сенарега був канцлером (див.: Картов С.П. Регесты документов фонда Diversorum Filze секретного архива Генуи, относящиеся к истории Причерноморья // Причерноморье в средние века. – Вып.3. – Москва; Санкт-Петербург, 1998. – С.48).

¹¹² Acte și fragmente cu privire la istoria românilor adunate din depozitele de manuscrise ale Arusului. – P.32–34; Бырня П.П., Руссев Н.Д. Монеты средневековой Молдавии (Историко-нумизматические очерки) // Stratum Plus. – №6. – Санкт-Петербург; Кишинёв; Одесса, 1999. – С.221, 238; Руссев Н.Д., Мельников О.Н. Тайна «каратов замка Илличе» // Ibid. – №6. – Санкт-Петербург; Кишинёв; Одесса, 2003–2004. – С.480–482.

Щодо привілею львівським купцям зі згадкою татарського мита, на який послався В.Миц, то його, разом з обіцянкою скласти присягу на вірність Казимирові Ягайловичу, 29 червня 1456 р. видав господар Петро Арон¹¹³. Поява цього документа і скасування татарського мита пов'язані, зокрема, з бажанням Арона піднести торгівлю у своїх володіннях. Саме тому ще 15 січня 1456 р. він звернувся до львівських купців листом із запрошенням їхати торгувати в Молдову на тих умовах, що діяли за його попередників¹¹⁴. Виходячи з тексту привілею, мито було прив'язане до перебування в Білгороді татарського «царевича». Можливо, ішлося про сина розбитого попереднього року Саїда Агмета II, на утримання якого й могло бути тимчасово запроваджене мито. Слід урахувати також, що на 1440 р. місто вже мало фортечний мур¹¹⁵. Без досвіду облоги таких укріплень, без артилерії та флоту для блокади з моря Гаджи Гірей не зміг би підкорити Білгород. Отже, більш імовірно, як припускає І.Чаманська, що в 1456 р. хан допомагав полякам відстояти їхні інтереси в Молдавії¹¹⁶.

Поки Гаджи був у Молдавії, у Криму відбулася зміна влади. В.Миц, спираючись на кафінське донесення в Геную, вважає палацовим переворотом¹¹⁷ події, коли невідомий син Гаджи Гірея, як припускають Айдар, оголосив себе ханом. Утім, зміни відбулися за втручання Великої Орди: «Цього року (1456 р. – В.Г.) прийшов султан Магмут і прогнав хана Атжі-Кірея, і це місто (Кафа – В.Г.) дуже радіє»¹¹⁸. Радість кафінців знайшла підтвердження в їхньому посланні в Геную та у відповіді банку Св. Георгія, який рекомендував усіляко підтримувати «нового імператора» («*поуо imperatore*»)¹¹⁹.

Чи була ця історія палацовим переворотом за участі ханського сина, якого підтримав хан Магмуд, сказати складно. Якщо ж це мало місце, то Магмуд, можливо, повернувся до відомої практики, коли у Криму правив місцевий «імператор», котрий визнавав владу хана Золотої Орди¹²⁰. Не виключено, що в перевороті брала участь Кафа, що потерпала від хана. Напевно, і сам Гаджи врахував це, оскільки до кінця його життя зіткнень між ним і генуезцями більше не спостерігалось.

Події на Кримському півострові непокоїли Казимира. Так, у договорі від 29 червня 1456 р. між молдавським воєводою і польським королем сторони зобов'язувалися допомагати одна одній проти турок і татар¹²¹. На думку

¹¹³ AGZ. – Т.VII. – Lwów, 1878. – №VII. – S.228–231; CDPL. – Т.1. – Pars 2. – P.602.

¹¹⁴ AGZ. – Т.VII. – №VI. – S.226–227.

¹¹⁵ Латышев В.В. Сборник греческих надписей христианских времён из Южной России. – Вып.3. – Санкт-Петербург, 1896. – С.4; Красножон А.В. Проблема датування оборонного рову фортеці Білгорода на Дністрі // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. – Вып.16. – Рівне, 2009. – С.229–233; Його ж. Білгород-Дністровська фортеця... – С.10–11, 15.

¹¹⁶ Czamańska I. *Moldavia i Wołoszczyzna wobec Polski, Węgier i Turcji w XIV i XV wieku.* – Poznań, 1996. – S.117–118.

¹¹⁷ Миц В.Л. Каффа и Феодоро в XV в. ... – С.354.

¹¹⁸ Свод армянских памятных записей, относящихся к Крыму... – №161. – С.252.

¹¹⁹ Atti. – Vol.6. – Fasc.I. – №314. – P.660 (18 листопада 1456 р.).

¹²⁰ Гулевич В.П. Крым и императоры Солхата в 1400–1430 гг.: хронология правления и статус правителей (у друку).

¹²¹ Уляницкий В.А. Материалы... – №82. – С.91.

І.Чаманської, цей акт свідчив, що, попри розгром Саїда Агмета II, саме татар підписанти вважали головною небезпекою для себе¹²². Але невідомий кримський «імператор» протримався лише до листопада того ж року та втік у Литву, а на трон повернувся Гаджи Гірей.

Розгром Саїда Агмета II дав Гаджи кілька років відносного спокою за межами Криму, хоча невідомо кому підпорядковані татари й надалі нападали на Поділля, де в бою з ними 1 вересня 1457 р. загинув подільський староста Бартоломей Бучацький¹²³. У Криму відносини хана з генуезцями залишалися напруженими¹²⁴. До того ж турки наполегливо збільшували флот і все частіше приглядалися до кримських берегів.

У 1460-х рр. Кафа фактично залишалася відрізаною від зовнішнього світу. Метрополія не могла надати їй допомогу, оскільки споряджені кораблі турки топили, а людей брали в полон. Через це Генуя навіть змушена була просити в Папи Римського «надати індульгенції для допомоги Кафі, зокрема – розповсюджувані у Трансильванії й молдавсько-волоських землях»¹²⁵.

Кафинці шукали порятунку. Так, 2 квітня 1462 р. місцевий консул Рафаель де Монтерубро писав Казимирові, що падишах збирав проти них флот (300 кораблів) і лише війна з господарем Валахії Владом Цепешем, який у 1461 р. відмовився платити туркам данину, відвернула цю загрозу. Почувши про наміри Казимира підписати з Мегмедом II мир, консул просив короля вписати туди й Кафу, як піддану Короні територію. Також він сподівався на захист від Гаджи Гірея¹²⁶. Казимир прийняв місто в підданство, про що повідомив кафинців листом від 1 липня того ж року. 16 вересня містяни просили короля повідомити турецькому правителеві або татарському «імператорові» про їхнє підданство Польщі¹²⁷. Але в умовах війни з Пруссією Казимир спромігся лише дати дозвіл кафинцям на вербування війська в Руському воєводстві. Коли ж 500 найманців на чолі з генуезцем Галеаццо досягли Брацлава на Поділлі, вони заходилися грабувати й навіть підпалили місто. Староста Михайло Чорторийський у відповідь винищив майже всіх їх¹²⁸.

Зрозуміло, що ханові королівська протекція над Кафою не могла подобатися. Тож даремно в 1464 р. «князьок» Матреї генуезець Захарія Гізольті, рідний брат кафинського консула Калокіо Гізольті (1467 р.), звернувся до

¹²² Czamańska I. Mołdawia i Wołoszczyzna wobec Polski, Węgier i Turcji... – S.122.

¹²³ Jana Długosza Dziejów Polskich księg dwanaście. – T.V. – S.236–237.

¹²⁴ Монети кримського карбування 867-го року гіджри (26 вересня 1462 – 14 вересня 1463 рр.), що нібито належать Нуру Девлету (див.: Фёдоров-Давыдов Г.А. Клады джучидских монет // Нумизматика и эпиграфика. – Т.1. – Москва, 1960. – С.175, скарб 226), досі не опубліковано. Швидше за все, це помилка атрибуції.

¹²⁵ Карпов С.П. Регесты документов фонда Diversorum Filze... – С.56 (3 липня 1463 р.).

¹²⁶ Listy genuieńczyków z Kaffy do Kazimierza Jagiellończyka 1462 r. // Pamiętniki Historyczne / Wyd. L.Hubert. – T.1. – Warszawa, 1861. – №1. – S.5–7 [= Matricularum Regni Poloniae summaria, excussis codicibus, qui in Chartophylacio Maximo Varsoviensi asservantur. – Pars I: Casimiri IV Regis tempora complectens (1447–1492) / Ed. Th.Wierzbowski. – Warszawa, 1905. – №587. – P.30].

¹²⁷ Ibid. – №2. – S.10–11 [=Ibid. – №609. – P.31].

¹²⁸ Przewdziecki A. Podole, Wolyń, Ukraina. Obrazy miejsc i czasów. – T.2. – Wilno, 1841. – S.59–60; Kronika Marcina Kromera biskupa warmińskiego na polski język przełożona przez Marcina Błażowskiego // Zbiór dziejopisów polskich. – T.3. – Warszawa, 1767. – S.651–652.

Гаджи Гірея з пропозицією спільно напасти на Кафу. Лист Захарії було перехоплено й він весь час до кінця життя Гаджи провів у в'язниці Сутдеї¹²⁹.

Попри всі зусилля Кримське ханство залишалося політично нестабільним та економічно слабким. Існувала й загроза нападу Великої Орди. Хан змушений був лавірувати між беями найбільших татарських родів Кунґрат, Барин і Ширін, а згодом Мангіт¹³⁰, які мали на півострові свої окремі маленькі князівства¹³¹. Особливо впливовими були Ширіни на чолі з Теґене-беєм. Його спадкоємець Емінек проводив фактично самостійну політику та ще за життя великого князя московського Василя II Темного особисто приїздив у Москву¹³².

Зрештою Гаджи вдалося дещо зміцнити свою державу. Коли в 1459 р. помер ординський хан Кічі Мугаммад його сини поділили батьківські володіння: Магмуд правив у приазовських і причорноморських степах, Агмат – у Поволжі. У 1465 р. Магмуд переправився через Дон з наміром напасти на руські землі, але його військо Гаджи Гірей розбив¹³³.

На думку О.Мавріної, аналіз воєнних акцій Гаджи Гірея в 1460-х рр. свідчить про зменшення контактів із Казимиром та пошуки зближення з Москвою¹³⁴. Але це не так. По-перше, 22 вересня 1461 р. Гаджи видав Казимирові Яґайловичу ярлик із підтвердженням володіння спірним Стародубом, Брянськом, Великим Новгородом та низкою інших міст¹³⁵. По-друге, історія з «патріархом»-послом показала, що хан, хоча й підтримував контакти з Мегмедом II, але орієнтувався на Казимира.

У 1465 р. до Гаджи прибув папський посланець Лудовіко да Болонья, який просив відрадити турецького правителя воювати з християнами, а в разі невдачі – приєднатися до антитурецької коаліції. Хан поставив свою відповідь у залежність від рішення Казимира, «якого здавна вважає своїм братом і паном». Але король відклав справу та відправив посланця без відповіді, пославшись

¹²⁹ Codice diplomatico delle colonie Tauro-Liguri durante la signoria dell'Ufficio di S. Giorgio (1453–1475). – Т.2. – Р.1 // Atti della società Ligure di storia Patria. – Vol.7. – P.I. – Fasc.II. – Genova, 1872. – №658. – Р.338–339, №730. – Р.439, №788. – Р.531.

¹³⁰ Див.: Manz B.F. The Clans of the Crimean Khanate, 1466–1532 // Harvard Ukrainian Studies. – Vol.2. – №3. – Cambridge, Mass., 1978. – Р.282–309; Ivanics M. Die Şirin: Abstammung und Aufstieg einer Sippe in der Steppe // The Crimean Khanate between East and West (15th–18th Century) / Ed. by D.Klein. – Wiesbaden, 2012. – С.27–47; Мавріна О.С. Ширіни в ранній історії Кримського ханату (карачі-беї Мамак і Емінек) // Сходознавство. – Вип.47. – К., 2009. – С.53–65.

¹³¹ Сыроечковский В.Е. Мухаммед-Герай и его вассалы // Учёные записки Московского государственного университета им. М.В.Ломоносова. – Вып.61: История. – Т.2. – Москва, 1940. – С.28–34; Исхаков Д.М. Тюрко-татарские государства в XV–XVI вв.: Науч.-метод. пособие. – Казань, 2004. – С.12.

¹³² Сб. РИО. – Т.41. – №9. – С.36.

¹³³ ПСРЛ. – Т.8. – С.151; Т.12. – С.116; Т.24: Типографская летопись. – Петроград, 1921. – С.186; Jana Długosza Dziejów Polskich ksiąg dwanaście. – Т.V. – Р.398.

¹³⁴ Мавріна О.С. Виникнення та становлення Кримського ханату (XV ст.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2005. – С.9. Див. також: Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XV–XVI вв. – С.63.

¹³⁵ Gołębiowski Ł. Dzieje Polski za panowania Kaźmirza, Jana Olbrachta i Alexandra // Dzieje Polski za panowania Jagiellonów. – Т.3. – Warszawa, 1848. – С.230–231, przyp.587 (неповний текст із датою 1471 р.); Барвінський Б. Два загадочні ханські ярлики на руські землі з другої половини XV ст. // Його ж. Історичні причинки, розвідки, замітки і матеріали до історії України-Руси. – Жовква; Л., 1909. – С.12 (повний текст).

на сейм¹³⁶. Щоб зрозуміти мотиви такого розвитку подій, треба знати історію папського посла. Лудовіко був членом ордену міноритів, довгий час перебував у латинському монастирі Єрусалима, знав ситуацію на Сході. У березні 1454 р. папа Миколай V видав йому булу для місіонерської поїздки в «Ефіопію» та «Індію». Навесні 1455 р. наступний понтифік, Калікст III, знову відправив його на Схід для контакту з правителем держави Ак-Коюнлу – Узун Гасаном, який у листі до Риму писав про свої перемоги над турками. У 1457 р. Лудовіко повернувся в Італію. Про результати поїздки відомо мало, але його знання Сходу використав папа Пій II, призначивши в 1458 р. Лудовіко головним над усіма християнами Персії та Грузії й відправивши його «до греків, вірмен, маронітів, вавилонян, у Святу Землю, Александрію, Грузію, Персію і Трапезунд» із метою організації спільної боротьби проти турків¹³⁷.

До Італії Лудовіко повернувся восени 1460 р. через «Скифію» (Крим і Причорномор'я). Із ним їхали «посли» грузинських царів, трапезундського імператора та правителя Ак-Коюнлу, яких із почестями зустріли в Римі. І хоча Пій II призначив Лудовіко патріархом Антіохії, «посли» викликали в нього обґрунтовані підозри. Сумнівався він і в можливостях правителів східних країн виставити проти турків обіцяне 120-тисячне військо. Утім, Пій II усе ж написав відповідні листи до європейських монархів і «посли» вирушили в «турне» по континенту. Натомість турки у серпні 1461 р. захопили Трапезундську імперію й папські плани заручитися підтримкою східних правителів стали ще більш примарними. Після повернення «послів» у Рим їх зустріли доволі прохолодно, а Лудовіко своїм здирицтвом і несанкціонованим висвяченням у патріархи викликав гнів понтифіка, котрий наказав заарештувати його. Новоспечений «патріарх» мав тікати з Риму¹³⁸.

У Кракові довіри до «патріарха» не було. Тут уважали, що ідея залучення татар Великої Орди для війни з турками хибна через їх малу кількість, військову слабкість та великі відстані¹³⁹. Подібно думав і А.Контаріні, який, зі слів очевидців, записав, що татари Великої Орди здебільшого «обірванці без будь-якої зброї», а їх військо – непридатне для війни¹⁴⁰.

Показове у цій справі те, що Гаджи, очевидно, добре знали в Європі, точніше в папській курії, і розглядали як можливого учасника війни проти турок. Там дійсно планували з дозволу та під керівництвом Казимира залучити до війни сусідніх із Польщею татар, «не магометан» («die nicht machmetisch sollen sein»)¹⁴¹. Напевно, під останніми могли розуміти лише кримських союзників польського короля. Проте сам кримський хан не втручався ані в конфлікти за

¹³⁶ Jana Długosza *Dziejów Polskich ksiąg dwanaście*. – T.V. – P.397–399; *Strykowski M. Kronika Polska, Litewska, Żmódzka i wszystkiej Rusi*. – T.2. – Warszawa, 1846. – S.267.

¹³⁷ *Карпов С.П. История Трапезундской империи*. – Санкт-Петербург, 2007. – С.333–334.

¹³⁸ Там же. – С.335–336.

¹³⁹ *Materyały do historyi Jagiellonów z archiwów weneckich* / Wyd. hr. A.Czieszkowski. – Cz.3 // *Roczniki Towarzystwa Przyjaciół Nauk Poznańskiego*. – T.19. – Poznań, 1892. – №7. – S.13–16; *Garbaciak J. Kallimach jako diplomata i polityk*. – Kraków, 1948. – S.56.

¹⁴⁰ *Контарини А. Путешествие в Персию* // Барбаро и Контарини о России... – С.224.

¹⁴¹ *Notes et extraits pour servir à l'histoire des Croisades au XVe siècle*. – Quatrième série. – №118. – P.185.

владу у Золотій Орді¹⁴², ані у війну з турками. Утім, урахувуючи участь хана Магмуда в подіях 1456 р. у Криму, цілком можна пояснити бажання Гаджи Гірея відплатити ординському правителеві розгромом його військ у 1465 р., а не віддаленням від польського короля.

Натомість Краків у 1460-х рр. проводив свою політику, не особливо озираючись на правителя Криму. Так, 2 січня 1466 р. Казимир видав привілей кафинським купцям на вільну торгівлю по всій Польщі¹⁴³. В основі цього рішення передусім лежали не політичні, а торговельні інтереси. На початку 1468 р. аналогічно вчинив господар Стефан, який відправив посла в Кафу та інші причорноморські міста із закликом відновити торговельні контакти з Кілією, яку він захопив 1465 р.¹⁴⁴ Проте, зважаючи, що Гаджи впродовж усього свого правління намагався заволодіти Кафою, або хоча б послабити її, такий крок Казимира в очах хана не виглядав дружньо. Але у середині серпня 1466 р. Гаджи Гірей помер¹⁴⁵ і історія з привілеєм Казимира не знайшла продовження в політиці хана. Засновника Кримського ханства поховали у Салачику поряд із ханським палацом¹⁴⁶. Я.Длугош занотував, що, на думку декого, Гаджи отруїли. Ані підтвердити, ані спростувати це неможливо.

Цікавим видається питання меж Кримського ханства. Історична географія Криму, як і його місце в адміністративному устрої Золотої Орди, вивчені недостатньо. З ярлика Токтамиша 1381 р. відомо, що Кримський тумен поділявся на «ілі». Зокрема, Сюткельський іль займав північну частину півострова і сягав Молочного лиману в Приазов'ї¹⁴⁷. Сам півострів у своїх природних межах не був цілісною адміністративною одиницею. Єгиптянин ал-Калкашанді (1355–1418 рр.) залишив адміністративно-географічний опис Золотої Орди. Оскільки серед її перерахованих ханів останнім згадано Токтамиша¹⁴⁸, можна припустити, що кримські відомості автора відносилися до кінця XIV – початку XV ст. Урахувуючи тісні зв'язки між Єгиптом, Золотою Ордою і Кримом¹⁴⁹ ця інформація викликає особливий інтерес.

¹⁴² На думку О.Галенка, термінологія ханських ярликів свідчить, що Гаджи не відмовлявся від золотоординської спадщини. Для окреслення підвладних йому земель він використовував словосполучення «улуг улус» («великий улус»), що відображало «двоїстість становища Криму – ані самостійний ханат, ані провінція, але явочним порядком незалежна держава» (див.: *Галенко О.І. Дипломатія Кримського ханату (середина XV ст. – 1783) // Нариси історії дипломатії України. – К., 2001. – С.228).*

¹⁴³ AGZ. – T.VI. – №LXVII. – S.99–100.

¹⁴⁴ Acte și fragmente cu privire la istoria românilor adunate din depozitele de manuscrise ale Apusului. – P.43.

¹⁴⁵ Jana Długosza Dziejów Polskich księg dwanaście. – T.V. – P.443. Див. також: СЕ. – Т.I. – Pars 2. – №210. – P.238.

¹⁴⁶ *Гайворонский О.* Ханское кладбище в Бахчисарайском дворце. – Симферополь, 2006. – С.5; *Гаврилюк Н.А., Ибрагимова А.М.* Тюрбе хана Хаджи Герая (по материалам археологических исследований 2003–2008 гг.). – К.; Запорожье, 2010. – 176 с.

¹⁴⁷ *Григорьев А.П.* Пожалование в ярлыке Токтамыша // Учёные записки Ленинградского государственного университета. – №405. – Серия востоковед. наук. – Вып.24: Востоковедение. – №8. – Ленинград, 1981. – С.132–133.

¹⁴⁸ *Григорьев А.П., Фролова О.Б.* Географическое описание Золотой Орды в энциклопедии ал-Калкашанди // Тюркологический сборник, 2001. – Москва, 2002. – С.298.

¹⁴⁹ *Закиров С.* Дипломатические отношения Золотой Орды с Египтом (XIII–XIV вв.). – Москва, 1966. – 160 с.; *Аль-Хали А.* Связи между Нилом и Волгой в XIII–XIV вв. – Москва, 1962. – 40 с.

Отже, згідно з ал-Калкашанді, Золота Орда поділялася на 10 округів («іклім»). Три з них безпосередньо відносилися до півострова – власне Крим, Азов і Ас. Крим мав четвертий порядковий номер із центром у місті Солхат. Але до його складу входили також міста Сугдея, Кафа та, нібито, далекий Укек (Увек)¹⁵⁰, розташований на березі Волги біля сучасного Саратова¹⁵¹. Азов був під п'ятим номером і до його складу, крім самого міста, входила ще й Керч¹⁵² як окремих іль на Кримському півострові¹⁵³. Дев'ятий округ – «країна Ас» із центром у Чуфут-Кале – був населений асами (аланами)¹⁵⁴.

Таким чином, за єгипетськими даними, на півдні Кримський улус вузьким клином проходив по центральній частині півострова до міст Кафа й Сугдея на узбережжі Чорного моря. За його межами на північний схід він займав велику територію через нижню течію Лівобережжя Дніпра, Приазов'я, Середній Дон аж до середньої течії Волги. Але крайня східна межа в районі волзького Укека – фантастична. Натомість, ще у XIX ст. Ф.Брун зауважував, що у середні віки поблизу сучасного Маріуполя існувало поселення Укек, котре крім назви не мало нічого спільного із волзьким Укеком¹⁵⁵.

Території в нижній течії Дністра, Пруту й Дунаю, де згодом утворилася Буджацька орда, були населені кочовиками тюркського походження, незалежними ані від Гаджи Гірея, ані від Саїда Агмета II¹⁵⁶. Принаймні у джерелах таких згадок не виявлено.

Західна межа ординських володінь проходила по річці Дністер. Цікава згадка від 1444 р. про міноратів на території міста «Somlyo» Трансильванського діоцезу «неподалік від кордону Валахії поблизу Татарії»¹⁵⁷. Локалізувати цю місцевість проблематично, хоча топонімічні дані вказують на існування в

¹⁵⁰ Григорьев А.П., Фролова О.Б. Географическое описание Золотой Орды... – С.286–287.

¹⁵¹ Кротков А.А. Увек-Саратовский по данным истории и археологии // Поволжский край. – Вып.12. – Саратов, 2005. – С.201–212; Недашковский Л.Ф. Золотоордынский город Увек и его округа. – Москва, 2000. – 224 с.

¹⁵² Григорьев А.П., Фролова О.Б. Географическое описание Золотой Орды... – С.288.

¹⁵³ Григорьев А.П. Пожалование в ярлык Улуг-Мухаммеда // Востоковедение: филологические исследования. – Вып.10 (Учёные записки ЛГУ, №414, серия востоковедческих наук, вып.26). – Ленинград, 1984. – С.126–127, 132.

¹⁵⁴ Григорьев А.П., Фролова О.Б. Географическое описание Золотой Орды... – С.290–291. Пор.: Коновалова И.Г. Восточная Европа в сочинениях арабских географов XIII–XIV вв. // Древнейшие источники по истории Восточной Европы. – Москва, 2009. – С.121; Бубенок О.Б. Аланы-асы в Золотой Орде (XIII–XV вв.). – К., 2004. – С.190–229; Карсанов А.Н. Крымские аланы // Alanica II. Аланы и Кавказ. – Владикавказ, 1992. – С.152–176.

¹⁵⁵ Брун Ф. О поселениях итальянских в Газарии: Топографические и исторические заметки // Его же. Черноморье: Сборник исследований по истории и географии Южной России. – Ч.I. – Одесса, 1879. – С.212.

¹⁵⁶ Паламарчук С.В. Татарське населення Бессарабії в епоху пізнього середньовіччя // Записки історичного факультету Одеського державного університету ім. І.І.Мечникова. – Вып.8. – Одеса, 1999. – С.103–108; Його ж. Територіальні структури Дунай-Дністровського межи-річчя (кінець XIV – середина XVII ст.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Одеса, 2005. – С.7–8; Добролюбовский А.О., Субботин Л.В., Сегада С.П. Погребальные памятники Буджакской орды // Средневековые памятники Днестровско-Прутского междуречья. – Кишинёв, 1988. – С.1, 137–138.

¹⁵⁷ Documente privitoare la istoria românilor culese Eudoxiu de Hurmuzaki. – Vol.I. – Par.2. – Bucuresci, 1890. – №588. – P.705; Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia. – T.2: Ab Innocentio pp. VI usque ad Clementem pp. VII: 1352–1526 / Ed. A.Theiner. – Romae, 1860. – №380. – P.226.

Молдавії низки сіл, населених татарами: Манево Татарське (1437 р.), Татари (1472 р.), Татарани (1484 р.), Татарешти (1487 р.)¹⁵⁸.

Присутність багатьох постійних татарських поселень на сході Молдавії підтверджує і грамота господаря Іллі (Ілляша), видана 1436 р., зокрема «Акбашева Кешенева»¹⁵⁹. На березі Дністра південніше Брацлава існували «Митеревы Кышини», що пов'язують з іменем вигнаного з Поділля литовцями в 1363 р. татарського «князька» Теміра (Деміра, Дмитрія)¹⁶⁰. Про нього 1419 р. згадував прочанин Зосима¹⁶¹. Татари оселитися в Молдавії ще у XIV ст., але, можливо, що це згадані ал-Гусайні біженці, які прийшли туди після розгрому Едигея¹⁶². Їх згадано у джерелах до кінця XV ст.¹⁶³

І.Аствацатуров пов'язує будівництво татарського замку кінця XIV – початку XV ст. в Тягині (Бендери) з очільником роду Ширінів Теґене-беєм¹⁶⁴. Цікаво, що турецький хроніст Печеві в 1618 р. на одному з надгробків мусульманського кладовища поряд із містом Бендери особисто бачив чіткий напис «Це могила Ширін...»¹⁶⁵. Якщо припущення І.Аствацатурова відповідає дійсності, то заснувати замок Теґене міг лише до відокремлення від Золотої Орди Кримського ханства, влада якого не сягала Правобережжя Дніпра.

Степи Північного Причорномор'я наприкінці XIV – у середині XV ст. ще не були Диким полем, відомим у XVI ст. Так, неподалік від с. Суботів (Чигиринський р-н, Черкаська обл.) існувало нелокалізоване татарське місто, з мечеті якого в 1650-х рр. узяті великі камені на будівництво Іллінської церкви¹⁶⁶. Між річками Південний Буг і Дністер розташовувалися поселення Ак-Мечеть, Торговиця, Караул та ін.¹⁶⁷ Багато їх було на території сучасної Запорізької області: на берегах річок Конка (Кінські Води) і Жеребець

¹⁵⁸ Полевой Л.Л. Очерки исторической географии Молдавии XIII–XV вв. – Кишинёв, 1979. – С.104.

¹⁵⁹ Уляницький В.А. Материалы... – №44. – С.48–49 [= Documentele privitoare la istoria românilor culese Eudoxiu de Hurmuzaki. – Vol.I. – Par.2. – №681. – P.870 = Documenta Romaniae Historica. – Ser.A: Moldova. – Vol.1. – №158. – P.218]. Поп.: Documenta Romaniae Historica. – Ser.A: Moldova. – Vol.1. – №16. – P.23 (1402 p.), №30. – P.43 (1411 p.), №31 (1411 p.). – P.44, №75. – P.109 (1428 p.), №99. – P.171 (1430 p.), №119. – P.171 (1433 p.).

¹⁶⁰ Мыц В.Л. Битва на Синей Воде в 1363 г. Турмарх Хутайни мангупской надписи 1361/62 гг. или мнимый князь Феодоро Дмитрий // Античная древность и средние века. – Вып.32. – Екатеринбург, 2001. – С.254–255; Его же. Битва на Синей Воде в историографии средневекового Крыма // Археологічний літопис Лівобережної України. – Полтава, 2002. – С.109.

¹⁶¹ Книга глаголемая Ксенох, сиречь Странник, Зосимы диакона о пути Иеросалимском до Царя града и до Иеросалима // Православный палестинский сборник. – Вып.24. – Санкт-Петербург, 1889. – С.2.

¹⁶² Тоған З.В. Восточноевропейская политика Тимура // Золотоордынская цивилизация. – Вып.3. – Казань, 2010. – С.215.

¹⁶³ Documente privind istoria Romaniei. – Veagul XV. – A: Moldova. – Vol.II (1476–1500). – București, 1954. – №23. – P.19–20 (1480 p.), №290. – P.310–311 (1500 p.).

¹⁶⁴ Аствацатуров Г. Бендерская крепость. – Бендеры, 1997. – С.25.

¹⁶⁵ Смирнов В.Д. Крымское ханство под верховенством Османской Порты до начала XVIII в. – Санкт-Петербург, 1887. – С.158.

¹⁶⁶ Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века, описанное его сыном, архидиаконом Павлом Алеппским. – Вып.4 (Москва, Новгород и путь от Москвы до Днестра) / Пер. с араб. Г.Муркоса // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. – Кн.4 (187). – Москва, 1898. – С.193–194.

¹⁶⁷ Петрунь Ф.Е. Нове про татарську старовину Бозько-Дністрянського степу // Східний світ. – 1928. – №6. – С.155–175.

(села Юрківка та Кірове Оріхівського р-ну) існував значний населений пункт «7 кешенеи татарских мечетей»¹⁶⁸; велике городище в районі селища Великі Кучугури (Василівський р-н), «городок Мамаев Сарай»¹⁶⁹; Каменське городище¹⁷⁰ (місто Кам'янка-Дніпровська); поселення на о. Хортиця¹⁷¹ та ін. Вистачало їх і в Миколаївській області – на місці Очакова¹⁷²; городище Велика Мечетня (с. Велика Мечетня Кривоозерського р-ну); в укріпленні Баліклея біля впадіння річки Чичиклея в Південний Буг (с. Покровка Веселинівського р-ну), одній із можливих ставок Джучидів, аж до часів Менглі Гірея працював монетний двір¹⁷³. У Херсонській області – поселення XIII–XV ст. (колишне с. Василівка, нині затоплене Каховським водосховищем) і XIV–XV ст. (с. Любимівка Каховського р-ну)¹⁷⁴. Важливим фактором у Нижньому Подніпров'ї міг бути й монетний двір, відомий, на думку А.Пачкалова, як «Тимур-Бік-Базар», що випускав монети з легендою «Орда-Базар»¹⁷⁵.

На Лівобережжі Дніпра, у межах сучасної Полтавської області, уздовж річок Орелі, Псла, Сули існувала ціла низка татарських поселень¹⁷⁶. У цьому зв'язку привертає увагу здійснена Ф.Шабульдом локалізація території так званих «семенових людей» у басейні річок Кінські Води (Конка), Самара, Оріль, на Лівобережжі Ворскли, що їх хан надав київському князеві в 1450–1460-х рр.¹⁷⁷ Також, у нелокалізованому місці, десь між річками Бик і Вовчі Води, була «на Муравской дороге мечеть татарская каменная»¹⁷⁸. Цей перелік не претендує на повноту¹⁷⁹, адже значну кількість археологічного матеріалу

¹⁶⁸ Книга большому чертежу. – Москва; Ленинград, 1950. – С.110; *Сльников М.В.* До локалізації золотоординського городища Кінські Води // Музейний вісник. – Вип.9. – Запоріжжя, 2009. – С.103–111; *Його ж.* Нові дослідження культової споруди на золотоординському поселенні Мечеть-Могила // Старожитності Лівобережного Подніпров'я. – К.; Полтава, 2011. – С.174–181.

¹⁶⁹ Книга большому чертежу. – С.111; *Довженко В.Й.* Татарське місто на Нижньому Дніпрі часів пізнього середньовіччя // Археологічні пам'ятки УРСР. – Т.Х. – К., 1961. – С.175–193.

¹⁷⁰ *Погребова Н.Н.* Средневековые памятники на скифских городищах Нижнего Днепра // Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института археологии АН СССР. – Вып.89. – Москва, 1962. – С.15–16.

¹⁷¹ *Ильинский В.Е., Козловский А.А.* Золотоординское поселение на о. Хортица // Древности Степного Причерноморья и Крыма. – Вып.IV. – Запорожье, 1993. – С.250–263.

¹⁷² *Беляева С.А.* Турецкая крепость Озю (Очаков): Некоторые материалы исторической топографии // От Стамбула до Москвы: Сб. ст. в честь 100-летия профессора А.Ф.Миллера. – Москва, 2003. – С.161.

¹⁷³ *Пиворович В.Б.* К вопросу о чеканке монет Менгли Гирея I на территории крепости Балыклея на реке Южный Буг // Восточная нумизматика в Украине. – Ч.3. – С.76.

¹⁷⁴ *Оленковський М.П.* Археологічні пам'ятки Каховського району Херсонської області: Археологічна карта. – Херсон, 2004. – С.12, 18–19.

¹⁷⁵ *Пачкалов А.В.* Тимур Бик-Базар – монетний двор XV в. // XIII Всероссийская нумизматическая конференция, Москва, 11–15 апреля 2005: Тезисы докладов и сообщений. – Москва, 2005. – С.67–68; *Его же.* О локализации монетного двора Орда-Базар (XV в.) // Российская археология. – 2005. – №2. – С.90–91.

¹⁷⁶ *Супруненко О.Б., Приймак В.В., Мироненко К.М.* Старожитності золотоординського часу Дніпровського Лісостепоного Лівобережжя. – К.; Полтава, 2004. – С.18–38; *Супруненко О.Б.* Кургани з похованнями золотоординського часу поблизу Волошиного у пониззі Псла. – К.; Полтава, 2006. – 140 с.; *Супруненко О.Б., Маєвська С.В., Артем'єв А.В.* Костюм дівчинки-кочівниці з поховання XIV ст. у пониззі Псла // Праці центру пам'яткознавства. – Вип.71. – К., 2005. – С.80–94.

¹⁷⁷ *Шабульдо Ф.М.* «Семеновы люди»: их территория и роль в политических отношениях между Крымом и Литвой на исходе XV в. // Ruthenica. – Вип.9. – К., 2010. – С.72.

¹⁷⁸ Книга большому чертежу. – С.110.

¹⁷⁹ Пор.: *Петрунь Ф.Е.* Нове про татарську старовину Бозько-Дністрянського степу. – С.155–175.

золотоординського періоду ще не опубліковано¹⁸⁰. При освоєнні півдня України впродовж XVIII ст. рештки багатьох городищ стали будівельним матеріалом для нових поселенців¹⁸¹.

До археологічних джерел необхідно додати писемні. Приміром, акт від 11 травня 1469 р. чітко підтверджує, що володіння Бучацьких на Східному Поділлі сягали чорноморського узбережжя та включали поселення Караул, Качібіїв, Чорногород та ін.¹⁸² Інший документ свідчить, що Правобережжя Дніпра до самого Чорного моря відносилось до Київського князівства. За наказом князя Семена Олельковича (помер 1470 р.) черкаський староста Свиридов проводив межування «съ землею Татарскою такъ и зъ Бѣлымъгородомъ, такъ тежъ зъ землею Волоскою» від території сучасної Вінницької області вниз по Дністру до лиману, далі морським узбережжям до Очакова в гирлі Дніпра й потім уздовж цієї річки на північ до річок Овечі Води та Оріль¹⁸³. Таким чином, можна вважати, що у 1460-х рр. у Північному Причорномор'ї володіння Кримського ханства не сягали далі Лівобережжя Дніпра.

В ярлику Гаджи Гірея, датованого нібито 1453 р., указані головні міста його володінь: Кирк-Єр, Крим, Кафа, Керч, Тамань, Каба¹⁸⁴. Щодо належності Кримському ханству перших двох – сумнівів не виникає. Але Кафою й Керчю володіли генуезці. «Каба», на думку А.Некрасова, це генуезьке поселення Копа на р. Протока, правому рукаві р. Кубань (нині Слов'янськ-на-Кубані)¹⁸⁵. У кафинських документах від листопада 1447 р. згадано правителя Копи – якогось Санті-бея¹⁸⁶. Утім, говорити про поширення влади Гаджи на долину Кубані для середини 1450-х рр. неможливо. Ще в 1476 р. навколо Тани кочували сини астраханського хана Магмуда¹⁸⁷, Матрегою (Тамань) до 1475 р. володів генуезець Захарія Гізолюфі, а Копюю – місцеві черкеські правителі¹⁸⁸. Сам же ярлик насправді датовано не 1453 р. Як наголошував М.Усманов, це – неавтентичний і зіпсований список кінця XV – початку XVI ст.¹⁸⁹

Таким чином, для часу правління Гаджи Гірея ми не маємо підстав uważати, що влада кримських ханів розповсюджувалася далі від їх

¹⁸⁰ Позивай Т.Д. Проблеми вивчення пам'яток Золотої Орди в Україні // Археологія і давня історія України. – Вип. 1: Проблеми давньоруської та середньовічної археології. – К., 2010. – С.275.

¹⁸¹ Бойко А.В. Археологічні старожитності Великого Лугу в джерелах XVIII ст. // Археологічний вестник. – Вип. 3. – Запорожжє, 1992. – С.42–44.

¹⁸² AGZ. – T.XII. – Lwów, 1887. – №3428. – S.329–330; Źródła dziejowe. – T.18. – Cz.1: Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. – Warszawa, 1902. – T.7. – Cz.1: Ziemie Ruske. Ruś Czerwona. – S.60.

¹⁸³ АЗР. – T.2: 1506–1544. – Санкт-Петербург, 1848. – №199. – С.362. Пор.: Там же. – №6. – С.4 («ино почонши отъ Киева, и Днепромъ и до устья»).

¹⁸⁴ Малов С.Е. Изучение ярлыков и восточных грамот: Ярлык крымского хана Хаджи Гирея // Академику Владимиру Александровичу Гордлевскому к его семидесятилетию: Сб. ст. – Москва, 1953. – С.189–191.

¹⁸⁵ Некрасов А.М. Международные отношения и народы Западного Кавказа (последняя четверть XV – первая половина XVI в.). – Москва, 1990. – С.28.

¹⁸⁶ Notes et extraits pour servir à l'histoire des Croisades au XVe siècle. – T.I. – P.39. – Fol.40 v°.

¹⁸⁷ Контарини А. Путешествие в Персию // Барбаро и Контарини о России... – С.220.

¹⁸⁸ Зевакин Е.С., Пенчко Н.А. Из истории социальных отношений в генуэзских колониях Северного Причерноморья в XV в. // Исторические записки. – Вип. 7. – Москва, 1940. – С.8–9; Их же. Очерки по истории генуэзских колоний на Западном Кавказе в XIII и XV вв. // Там же. – Вип. 3. – Москва, 1938. – С.81–83.

¹⁸⁹ Усманов М.А. Жалованные акты Джучиева улуса XIV–XV вв. – Казань, 1979. – С.65.

попередників – «імператорів Солхату». До складу ханства входило Північне Приазов'я, власне Кримський півострів без князівства Теодоро та генуезьких володінь на південному узбережжі. Що ж до аланської «країни Ас» із центром у Кирк-Єрі (Чуфут-Кале), то вона, швидше за все, увійшла до складу володінь Гаджи через шлюб із донькою місцевого князя. Це місто та його мешканці перебували на особливому становищі та користувалися значними правами, які їм надав хан у листопаді 1459 р.¹⁹⁰ (про це залишилася згадка, навіть через півтора століття, в ярлику Селямета Гірея від вересня 1608 р.¹⁹¹), 11 липня 1468 р. підтвердив Нур Девлет¹⁹², а потім ще двічі (у 1478–1479 рр. і 3 серпня 1485 р.) – Менлі Гірей¹⁹³.

Отже, Гаджи Гірей не міг зрівнятися за мобілізаційним потенціалом із Саїдом Агметом II, який окрім численного кочового населення, бодай теоретично, міг ще спиратися на землеробів татарських поселень у степах. Маючи сусідами лише слабку на той момент Молдавію та далеку Польщу у справі налагодження союзницьких відносин альтернативи Литві у кримського хана не було.

Необхідно також зупинитися на данині татарам як ілюстрації литовсько-кримських відносин. Питання це неодноразово ставало предметом дискусій. Але оскільки воно перебуває поза темою нашого дослідження, принаймні коротко констатуємо, що ми не маємо синхронних подіям джерельних свідчень виплати данини татарам від кінця XIV – початку XV ст. Згадку про данину з руських земель Литви зафіксовано в лютому 1470 р.¹⁹⁴ Щоправда, незрозуміло, йшлося про постійну виплату «татарщини», чи це – данина традиції, що відбито у формулярі акта? На думку М.Довнара-Запольського, «дань у татары» не було скасовано, але ще з XIV ст. вона йшла не в Орду, а до князівської скарбниці¹⁹⁵. Побіжна ж згадка про вимогу хана Менлі Гірея до Литви платити йому данину, як було за Саїда Агмета II, відноситься до грудня 1499 р.¹⁹⁶, і не може бути прийнята як беззаперечний аргумент її існування.

Натомість перебуваючи в Буді 29 вересня 1442 р. Т.Бучацький отримав від короля Владислава III 200 гривень на щорічні «упоминки» («munuscula») татарам¹⁹⁷. Ще Л.Колянковський охарактеризував ці гроші як «дрібний гараж» і пов'язав їх появу з поразкою подільської шляхти в 1438 р. від Саїда Агмета II, зауваживши, що це не могло бути зобов'язання короля, який перебував в

¹⁹⁰ Смирнов В. Татарско-ханские ярлыки из коллекции Таврической учёной архивной комиссии // ИТУАК. – Год 31. – №54. – Симферополь, 1918. – №1. – С.8–9.

¹⁹¹ Фиркович З.А. Сборник старинных грамот и узаконений Российской империи касательно прав и состояния русскоподданных караимов. – Санкт-Петербург, 1890. – №1. – С.63.

¹⁹² Смирнов В. Татарско-ханские ярлыки из коллекции Таврической учёной архивной комиссии. – №2. – С.10–11.

¹⁹³ Vásáry I. A contract of Crimean Khan Mängli Giräy and the Inhabitants of Qırq-yer from 1478/79. – P.293–295.

¹⁹⁴ Ревизия пущ и переходов звериных в бывшем Великом княжестве Литовском с присовокуплением привилегий на входы в пущи и на земли. – Т.1. – Вильна, 1867. – С.340.

¹⁹⁵ Доўнар-Запольскі М.В. Дзяржаўная гаспадарка Вялікага княства Літоўскага пры Ягелонах // Помнікі гістарычнай думкі Беларусі. – Мінск, 2009. – С.553–556.

¹⁹⁶ Сб. РИО. – Т.35: Памятники дипломатических сношений Московского государства с Польско-Литовским. – Т.1: С 1487 по 1533. – Санкт-Петербург, 1882. – №62. – С.290.

¹⁹⁷ Halecki O. Z Jana Zamojskiego inwętarza Archiwum koronnego. – S.163.

Угорщині¹⁹⁸. Владислав III і не збирався обтяжувати себе «упоминками», тому вже через три роки Буцацький виплачував їх власним коштом¹⁹⁹.

Приклад матеріальної вартості тогочасної гривні дає договір між Яном Буцацьким і молдавським логофетом Михайлом від 3 серпня 1452 р., де перший зобов'язувався виплатити другому 50 гривень. У разі порушення умов договору в Яна буде конфісковано 50 волів на відшкодування цієї суми²⁰⁰. Тобто, у середині XV ст. 200 гривень дорівнювали ціні 200 волів, що занадто мало як для данини. Інший приклад – грошові суми, записані Казимиром Ягайловичем на різні маєтності. Так, 20 серпня 1448 р. у Кам'янецькому повіті на пустках Лахнове і Седлице король записав шляхтичеві Курилу 50 гривень, шляхтичеві Верону на с. Стичові стільки ж, а 31 серпня 1464 р. Михайлові Буцацькому на місті Червоногороді – 500²⁰¹.

Також для прикладу наведемо розмір прибутків підлеглих кримському ханові сераскирів – очільників Буджацької, Єдисанської та Кубанської орд із XVIII ст. Так, за свідченням Ш. де Пейссонеля, перший отримував «по 1 піастрові з кожного дому його орди й 1 баранцеві з кожного селища; понад це орда зобов'язана дати 500 биків, якщо він іде на службу». Другий і третій мали те саме, за винятком биків. Сераскир Єдисанської орди отримував 300, а Кубанської – 800 биків²⁰². Попри доволі значний хронологічний розрив між XV і XVIII ст., приклад усе ж показовий.

Таким чином, суму 200 гривень слід розглядати радше як щорічний ритуальний дарунок, а не регулярну данину. Це підтверджує і його характеристика, дана Владиславом III – «причиною продовження дружби» («amicitiae continuandae causa»). Зрозуміло, що єдиним татарським «імператором», із ким на той час Корона Польська могла «продовжувати дружбу», був лише кримський хан Гаджи Гірей.

¹⁹⁸ Kolankowski L. Problem Krymu w dziejach jagiellońskich // Kwartalnik Historyczny. – Roczn. 49. – Lwów, 1935. – S.285–286.

¹⁹⁹ Halecki O. Z Jana Zamojskiego inwentarza Archiwum koronnego. – S.163–164; Михайловський В. Еластична спільнота: Подільська шляхта в другій половині XIV – 70-х рр. XVI ст. – К., 2012. – С.139, прим.3.

²⁰⁰ Бырня П.П., Руссев Н.Д. Монеты средневековой Молдавии... – С.234.

²⁰¹ Грушевський М. Матеріали до історії суспільно-політичних і економічних відносин Західної України. – №46. – С.50–51; №47. – С.51–52; №54. – С.57–58.

²⁰² Пейссонель де Ш.-К. Записка о Малой Татарии / Пер. с фр. В.Х.Лотошниковой, вступ. ст. и комм. В.В.Грибовского. – К., 2013. – С.35.

In the article covers the political events around the Crimean Khanate of Hacı Giray against the background of his struggle with Sayid Ahmad II and relationships with Grand Duchy of Lithuania, Moldavia and Ottoman Empire. Author had attempted to mark the Crimean Khanate borders and to examine the question of paying tribute from Rus' lands of Lithuania.

Keywords: Hacı Giray, Casimir Jagiellon, Sayid Ahmad II, Crimean Khanate, Grand Duchy of Lithuania, Golden Horde, Moldavia, Ottoman Empire, Caffa, Genoese's.

